

51255

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

A C T A I U V E N U M

SECTIO PHILOLOGICA

TOMUS VII.

SZEGED
Hungaria

1974

51525

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

SECTIO PHILOLOGICA

TOMUS VII.

SZEGED
Hungaria

1974

Kiadja

a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Szerkesztőbizottság:

Baranyai Zsolt /főszerkesztő/

Berta Árpád

Bukovitz Zsuzsa /technikai szerk./

Madaras László

Máté Györgyi

Téglásy Imre

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS A XVII. SZÁZAD ELEJI FILOLÓGIA
ÁLTALÁNOS KÉPE

Johannes Jacobus Hoffman még a polymathia címszava alatt határozza meg 1648-ban kiadott *Lexicon universale*-jában a filológiát:

" Sunt autem partes Polymathiae tres: Philologia, quae aliter Grammaticae vocatur, Mathesis et Logice: quarum prima versatur circa Sermonis curam et Historiam; in secunda et tertia quid tractatur, satis notum." / HOFFMAN 824 /. Voetius Gisbert még részletesebben, szélesebb körű értelmezéssel osztja föl a következő részekre: grammatica, lexica, rhetorica, poetica, historica, valamint az elenctica, vagy Molnár Albert szóhasználatával élve, " vörsöngő " filológia /BÁN 128/.

A továbbiakban azonban mégsem vizsgálódhatunk ilyen tág meghatározás alapján. A filológia XVII. század eleji állapotát fejtegetve inkább arra irányítjuk figyelmünket, hogy miképpen alakul a XV. század folyamán már nagyfokú önállóságot elért világi tudományosság kapcsolata az egyházi célokat szolgáló szellemi hatások ellenében, s e változások függvényeként milyen értelmiségi típusok jelennek meg az európai, illetőleg a magyar kultúra területén.

" Superiori vero et hoc nostro saeculo, tantopere enituit Latinitatis priscae decus et ornamenta, ut Plauti, Terentii, Lucretii, Ciceronis et Caesaris aevum reflorescere videatur " / RMKT 454./ - írja Molnár Albert 1604-ben, a *Dictionarium*

előszavában. A pogány írók ujjáéledése felett örvendő Molnár hasonló lelkesedéssel szól a maga korának teológusok, jogtudósok és filozófusok által virágzó szellemiségéről is.

" Etenim praeter innumera Theologorum, Iurisconsultorum et Philosophorum, purissimo stylo Romano conscripta volumina: infiniti sunt de puritate Linguae Latinae libri editi."

/ RMKT 454./

Különösen fontossá válik ez idő tájt a filológia sacra szakterülete, hiszen az egyes vallási felekezetek között a legfontosabb összeütközési pontot a Biblia, illetve a vele kapcsolatos szent könyvek értelmezése jelenti. A revízióval föllépő reformáció bibliafordításai, értelmezései kiváltják az ellentábor elítélő véleményét, sőt az egyes táborokon belül is egyre kiméletlenebb erősséggel válaszolnak a Szentírásnak az egyházak által kanonizált formájától való eltérő változataira. A későreneszánsznak ebben a fontos korszakában a hittudósok sorra jelentetik meg a szent tudomány elméletével foglalkozó műveiket. Sixtus Amama "Antibarbarus biblicus" - a, Glossius "Philologia sacra" - ja mellett különösen beszédes című Scultetus műve, a "De coniungenda philologia cum theologia", amely az önállósodó tudományosságnak a szent tudományhoz való közelítéséről szól. / BÀN 128. /. Piscator és Grotius az ótestamentumi, Valla, Erasmus, Camerarius és Beza az újtestamentumi filológia legnagyobb tekintélye. Köztük tartották számon Kálvint is, aki a világi írók gondozása után képezte ki magát a hittudomány legnevesebb képviselőjévé.

Hazai vonatkozásban nem feledkezhetünk meg Zsámboki / Sambucus / Jánosról, aki a XVI. század derekán számos profán író, többek között Ranzanus, Janus Pannonius, Arisztainetos és Bonfini műveinek gondozásával és kiadásával vivott ki magának és nemzetének is hatalmas tekintélyt a kor gondolkodói szemében. A nyugati iskolázottságu magyar teológus-literátorok a mitológiai hermeneutika terén is számottevő eredményeket érnek el. Az antitrinitárius Sommer János 1570-ben kiadott Theses de Deo Trino című könyvében "konkrét filológiai eszközökkel tette vizsgálat tárgyává a Szentháromságtan eredetét. Ujabb bizonyítékokkal támasztotta alá a trinitas - dogmának a platonizmusból való származtatását, a Krisztus isteni és emberi természetéről szóló tanítást pedig a Héraklész - mítosszal hozta összefüggésbe" /MIT 494-495/. Ugyancsak Pirnát Antal írja Sommer tudósi magatartását illetően, hogy "...olyan logikai, filológiai eszközökkel igyekszik bizonyítani, amelynek a vallási kérdésekkel kapcsolatos használata tulajdonképpen újszerűbb, mint maga az általuk bizonyított teológiai újítás"/MIT 494-495/. Zsámboki és Sommer a XVI. századi magyar filológia két jellegzetes típusát képviselik. Zsámboki a világi szerzők műveivel való foglalatosságával a profán tudományossághoz, Sommer hittudósi magatartásával pedig a teológiához köthető leginkább.

Bizonyos tekintetben a Sommer - féle tipushoz sorolható még a prédikátor kortárs, Bornemisza Péter is. Az antik-

vitás XVI. századi képe című monográfiájában Borzsák István meggyőzően bizonyítja, hogy Bornemisza személyében nem annyira a tudós - humanista közeledik az antikvitás nyújtotta szépségek felé, mint inkább az ilyen jellegű értékeket a vallásos tanítás szolgálatába állító nap. / BORZSÁK /

Háromjuk közül kétségtelenül a Zsámboki-féle tudós munkásságának eredménye a világi tudomány nagyarányú föllendülése, az, hogy ebben a szabadabb levegőjű században írójával együtt csaknem teljesen függetlenné válhatott a vallási kötöttségektől. Bornemisza példája azonban arra figyelmeztet, hogy ugyanekkor létezik egy másféle írói alkat is, akinek munkásságában ismét csak az " ancilla teologiae " szerep jut a világiasabb tudománynak, hogy később - a XVII. század elejére - kibontakozva, relativ visszaeséssel, ismét uralkodóvá válják az átlagtudományosság szintjén.

A továbbiakban azt a célt tűzzük magunk elé, hogy föl-vázoljuk Szenci Molnár Albert tudósi alakját, körvonalazzuk a filológiaiának mint tudományos módszernek és szemléletnek írónk munkásságában érvényesülő, s így a XVII. század elejére is helytállónak érzett szerepét.

"...a harmadik rend, melly nem gondol é világi mulattsággal, játékkal, gyönyörűséggel, kevésbé tekint is a pénzre, gazdagságra, és efféle szerentse javaira: ennek színe, elméje sokkal fellyebb való dolgokra vágyódik, úgy mint: Mesterségre, Tudományokra, Böltsességre,

Értelemre: szorgalmasan tanulnak ifjúságuktól fogva, hogy a Tudományokban, nyelveknek tudásában egyebeket fellyül haladhassanak: Szorgalmason igyekeznek tisztaságra, tisztességes életre és minden jóságos tselekedetre. És így minden serénységgel, munkával, fáradtsággal törnek, vágyódnak ad Animi Bona, az elmének javaira, azokban tartják magokat boldogságosoknak, és egyéb dolgokat mind semminek ítélnék " /DSB 486./ - olvassuk a " Discursus de summo bono " Molnár által fordított sorai-ban. A fordító sorsának és a hozzá hasonló polgári származásu értelmiségiek sztoikus életfelfogásának megfogalmazása ez, amit Molnár munkásságának egészével támasztott alá.

1586 - ban kezdi meg az itthon és külföldön is bujdosó, peregrináló diákok szokásos életutját. Néhány évet itthon tanul, majd külföldi iskolákba kerül. 1593 - ban Johannes Sturm híres strassburgi akadémiaját látogatja, ahol közel három esztendőt tölt. A fő tantárgy, a dialektika mellett nagy hangsúlyt fektettek itt a három szent nyelv / a görög, a latin és a héber / tanulmányozására / DÉZSI 44. /. Nem mellékes az, hogy a görög és a latin mellett kitűnően kellett a héber nyelvet ismernie, hiszen maga Molnár írja, hogy "...omnisque veritatis regula ac norma in fontibus Hebraicis et Graecis pure continetur ..." / RMKT 455. /. S hogy miképpen is viszonyultak a korabeli tudósok ehhez a nyelvi eszközhöz, találóan olvashatjuk

Molnár kortársánál, Alsted Henriknél: " Nos Hebraeos et Graecos non tam iuvare, quam excitare conati sumus."

/ NLI 499. /.

Molnár Albert és Alsted esetében világosan látszik, hogy a hozzájuk hasonló teológus - literátorok számára a héber és a görög nyelv is jobbára csak a vallási tételek bizonyítása szempontjából jöhet számításba. Ez a jelenség azt szemlélteti, hogy az átlagtudományosság szintjén eldőlt a világi filológia helyzetével, szerepével kapcsolatos kérdés: a profán filológia XVI. századi integrálódása után ekkorra ismét a vallásos célok eléréséhez vezető ut illusztrativ segítőjévé süllyedt. Vagy ahogy ezt a Molnár fordította Kálvin összegzi: " ... az mint Christus mondgya, esmeretető jegye az igaz tudománnac, hogyha nem az embereknek, hanem az Istennek dicsőségére igazitatic." / INST /

A filológia, a világi tudományosság fejlődése és hanyatlása szoros kapcsolatban áll a társadalmi kérdések, legfőképpen pedig a politikaiak kiélezettségének fokával. Egy adott társadalmi alakulat felépítményi részéből mindig a politika hasonítja magához a legerősebben a többi részterületet s alakítja ki az ezeken tevékenykedő értelmiségiek munkálkodásának jellegét is. A politika mellett - különösen a felekezeti ellentétek felszínre kerülésekor - hasonló szerepet tölthet be a vallás is.

Szenci Molnár írja 1618 - ban a " Secularis Concio Euangelica " előszavában egykori tanárát, Daniel Tossanust idézve: " Non desunt in Gallia et alibi, qui stolidi plane

conatu, Evangelicam veritatem cum Papatu conciliare nitantur. Haec cum ita se habent, et tam multi in Bestiae vulneribus sanandis sint occupati, sinceros omnes Theologos et Ministros, eo diligentius et cordatius operam dare decet, ut Papatus, cujus rectam notitiam, securitas carnalis, ex plerumque animis excussit, recte innotescat et cognitus fugiatur. " / RMKT 489 /. Tökéletes helyzetképét adja ez a néhány a katolicizmussal - és olykor önmaguk belső ellenzékével is - összeakaszkodó protestantizmusnak, amikor a pápaság elleni küzdelemre tart nemzetközi toborzót az értelmiségiek körében. Molnár maga is üdvösnek tartja Tossanusnak a pápa elleni harcra szólító szavait, hiszen a magyarországi reformáció is súlyos helyzetbe került. Szükséges ez a figyelmeztetés, mondja, mert itthon sem hiányoznak azok, akik magukról megelégedkezvén a főpapokkal és az ezekhez hasonló eretnekekkel összeszűrnek a levelet, gyermekeiket a jezsuita iskolákba adják tanulni:

" Hanc iam salutem admonitionem, irrepentem denuo Papatus, susque deque habeant: cum Pontificiis et aliis haereticis conjugium contrahant, et liberos suos Jesuitis tradunt erudiendos." / RMKT 489 /.

A protestantizmus defenzióba szorulása már korábban megtörtént nálunk, így a magyar szellemi életben nemcsak az auktor - kiadások száma csappan meg, hanem eltűnik az az értelmiségi típus is, aki ezeket létrehozná, s helyette - a társadalmi, ideológiai feltételek megváltozásával - a humanista műveltségét is hasznosító hittudós típusa lép elő. Ezt a magyar művelődés történetében Szenci Molnár Albert

személyesíti meg, akinek ugyan egész munkássága " a gyakorlati felekezeti szükségletek kielégítésére szolgál ..." mégis " mint nyelvi teljesítmények tulmutatnak egy felekezet korlátain." / TURÓCZI 144 /.

" Miulta tanuságnac kévanságából idegen országban élec, és látás hallásnac okáért néha veszedelmekbenis forgoc, gyakran kérem azt az Ur Istentől, hogy ... ez földön életemet úgy vezérellye, hogy az hiveknek seregiben élhessec egyebeknek hasznokra, es az ő felseges nevének diczéretire. Innen vagyon, hogy ez hires Academiakban fő Tanitoc közt forogván nem kapoc ez világon gazdagító tudományokon, hanem ollyakat kévánoc, mellyekkel leg többeknek használhassac az mi nyomorgó hazánkban" - írja Molnár Albert 1607 pünkösdjén a Psalterium Ungaricum előszavában. / RMKT 14 /. A hazájának szolgálni vágyó Molnár tehát a filologia sacra, a szent tudomány művelésében látja életcélját. Ez a választás később még több súlyos külső és belső konfliktus elé állította a szabadabb szellemi körökkel is rokonszenvező tudóst.

Munkásságának nagyobb részét valóban a közvetlen valósi igények alapján létrehozott, illetve kiadott művek teszik ki / Psalterium Ungaricum, 1607 Herborn; Szent Biblia, 1608 Hanau; Postilla Scultetica, 1617 Oppenheim; Imadsagos könyveczke, 1621 Heidelberg; Az keresztyéni religiora es igaz hitre való tanitas, 1624 Hanau; Discursus de summo bono, 1630 Lőcse/, kisebb részét pedig a sürgető oktatási problémák

megoldása érdekében kiadottak képviselik / Novae Grammaticae Ungaricae, 1610 Hanau; Lexicon latino - graeco - vngaricum, 1611 Hanau; ennek előzménye a Dictionarium Vngarico - Latinnvm, 1604 Nürnberg/.

A továbbiakban vegyük szemügyre Molnár Albert filológus műhelyét a saját nyilatkozatai alapján!

A Nova Grammatica Ungarica megírása érdekében a följelhető összes magyar nyelvű könyvet összekeresi, tanulmányozza, újból átolvassa elejétől végéig a mintegy husz esztendővel korábban kiadott Bibliát is, hogy megfelelő példákat, szóanyagot merithessen belőlük:

" Quotquot igitur libros Ungaricos acquirere poteram, eos evoluebam omnes: et biblia sancta ante annos viginti editam, his in hunc usum a capite usque ad calcem perlegi, et quasi *MEGFOKÜS*SEA denue edidi; quod scirem exemplaria in patria desiderari ..." / RMKT 478 /.

Alkotói gyakorlatában nem egy eset adódik arra, hogy művének kinyomtatása előtt kéziratát tudós barátaival lektoráltatja s kollegáinak a szöveggel kapcsolatos megjegyzéseit, észrevételeit a végleges forma elkészítésénél messzemenően figyelembe veszi. Ilyenről ír az alábbiakban is:

" Factum probant Venerandus Dominus Doctor David Pareus, Clarissimus Johannes Piscator, Excellens Dominus Georgius Remus Jurisconsultus, fautores mei eximii, et alii amici..." / RMKT 494 /. Molnár és humanista társai számára a tudós barátok neve a híres tanítókéval együtt egyszersmind erkölcsi fedezet és reklám is, amely a könyvkiadók és vásárlók jóindulatának,

illetve figyelmének megnyerésére is szolgál.

Igaz ugyan, hogy munkája során igyekszik a lehető legtökéletesebb, legpontosabb teljesítményt nyújtani - a Grammatica esetében például gondosan ügyel arra, hogy a felhasznált források lelőhelyét, bibliográfiai adatait pontosan közölje - , mégis minden esetben készen áll az esetleges hibák kijavítására, arra, hogy a hiányokat pótolja: " Et sicubi a doctioribus admonitus fuero, paratus sum, quaedam mutare, et omissa addere." / RMKT 48o/.

A Psalterium Ungaricum előszavában írja 1607-ben a zsoltárfordítással kapcsolatban: " Ha ... valaki én nálamnál modosban fordítandja, örülök rajta, es ezt félen téven én is azzal éleć örömesben, az Istennec dicziretire." / RMKT 16 /. Ugyancsak itt jelzi azt is, hogy a Lobwasser - féle német zsoltárkiadás mellett tanulmányozta Szegedi Gergely, Sztárai Mihály, Bornemisza Péter, Huszár Gál és Böythe István énekeit. Azzal a gondnal lát itt is feladatához, mint a Grammatica és a Dictionarium megírásához, vagyis lehetőség szerint az összes, témájához tartozó, eddig megjelent, vagy esetleg még kéziratban lévő könyvet is megszerez.

A szent tudomány területém buzgólkodva lát hozzá 1608-ban a Károlyi Gáspár által fordított és kiadott Szent Biblia másodszori, javított kiadásához.

"...ez masodic kiboczatashoz...nem kezdettem bizonyára mosdatlan kézzel ..." - írja öntudatosan. / RMKT 468./ " Átolvastam azért uyonna es az Visoli editioval egybevetvén, az

melly fogyatkozásokat azelőtt eszembe nem vehettem, mostan megjobbitottam és az nyomtatóc tudatlanságából esett hibákis kitisztítottam." /RMKT 468./ Azt is megtudhatjuk, hogy milyen kiadások segítségével hajtotta végre a maga feladatát. " Az margón feljegyzett eggyező helyeket, melyeket Concordancoaknac hivnac, a Piscator Janos Bibliajaval és az Franciaiaac Genevai Bibliajaval egybevetvén megigazitottam." / RMKT 482./ Önálló restauráló munkát végez: " Egy néhány helyen egész verseket, mellyec az írónac vagy betűszedőknec gondviseletlenségekből elhagyattac, masunnat megforditvan helyére hoztam." / RMKT 482./ Itt az is megfigyelhető, hogy - minden merev elfogultságot félretéve, egyedül a mű sikere érdekében - felhasználja még a katolikus bibliát is, sőt elismerő hangon nyilatkozik annak tudományos értékeiről: " Németül a Bavariai Papista Theologusoc ékesen boczáttac ki, kinyomtattac Coloniában márgón való magyarázatockal, öreg formában; mellynec olvasására, szep rhythumsockal és praefatiockal intic a Német kösséget. Melly forditást énis megtekintéltem, midőn a mi Biblianknac első kinyomtatásában esett fogyatkozásoknac megjobbitásában munkálkodnám." / RMKT 482. /

A teológiai szempontból kényes kérdésekben sohasem dönt önhatalmulag, minden fontosabb változtatás előtt szaktekinélyekhez fordul és azokra hivatkozik, amikor már " kösség " elé került a vállalkozás. A bibliával kapcsolat-

ban különösen fontos ez a gyakorlat. Az apokrif iratok elhagyását szent Ágostonnal indokolja, őt idézi, majd így intézi el: " Az Apochrypis könyvekben noha találtat valami igazság, mindazáltal a bennec való soc hamisságért ninczen a Canonicus könyvekhez semmi méltósága." / RMKT 482./ Ugyanaz a felelősségérzet készíti erre, mint ami a Grammatica szerkesztésénél is megfigyelhető. A példamondatokat, nehogy úgy tűnjék, mintha megfélekezett volna a szent tudományról, többnyire a Biblia szövegéből meríti: " Regulis vero Syntacticis exempla pleraque Biblica adscripsi, ne studii Theologici oblitus fuisse viderer." / RMKT 482./ Molnár humanista öntudata fénylik fel az őt zabolázó vallás ellenében, amikor így ír: " Sed nec ipsa Theologia abhorret ab eiusmodi studio Grammaticae." / RMKT 482./ Bár - biztos, ami biztos - itt is támadhatatlan szaktekintélyekre hivatkozik: " Testem laudo Eximium Theologum Theodorum Beza, qui et ipse scripsit Grammaticam Gallicam, scripsit et Petrus Ramus ..." / RMKT 482./

Sculctetus munkáját a Postilla Scultetica - t tudatosan választotta fordításra, hiszen írója a Molnár által annyira dicért "methodussal" a filologia sacra eredményeit ötvözi a világi tudomány értékeivel. / Vö. a dolgozat elején említett De coniungenda philologia cum theologia c. művel! /

A vallási viták közepette létkérdéssé válik az, hogy

melyik fél mennyire képes a maga álláspontját tudományos eszközökkel indokolni, bizonyítani a bibliával, az egyházatyák mondásaival és - ha nem éppen materialista - a pogány bölcsek írásaival. A hazai viszonyok között is már régebben szükség lett volna ilyen modern, európai színvonalon megírt, nagyszabású teológiai műre, amely áttekinthető, könnyen olvasható és érthető módon, nemzeti nyelven, rendszerbe foglalja végre a kálvinizmus minden jelentős kérdésre kiterjedő tanítását, szükség esetén pedig védelmet nyújthat a kiéleződött felekezeti küzdelemben. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Magyar és Alvinczi - féle prédikátortípusok nem vehetik fel érdemlegesen a harcot a skolasztika rendszerességére, logikájára alapozó ellenreformata hittudósokkal és hitvitázókkal szemben. Elkésve, csak több mint egy évtizeddel az "Isteni igazságra vezérlő kalauz" / 1613 / megjelenése után kerül ki a nyomdából az a mű, amely ezt a feladatot elláthatta volna, ha addigra nem zárul le az ellenreformációval való összeecsapások döntő szakasza.

A Kálvin - féle "Institutio christianae religionis", vagy ahogyan Molnár Albert fordításában hangzik "A keresztényi religiora es igaz hitre való tanitas" sem készült volna el, ha fordítását - ami mégiscsak megkönnyítette az aránylag ritka és idegen nyelvű könyv használatát - Bethlen Gábor fejdelem meg nem parancsolja és nem támogatja anyagiilag is.

Molnár tisztában volt a könyv jelentőségével, hiszen így ajánlja az olvasóknak: " Ez könyvben ő az Istentől néki engedett kegyelem szerint az Keresztyéni Hitnec minden ágazatait olly nyilván és értelmessen megmagyarázza, és minden azockal ellenkező o es uy tévelgéseket olly hatalmasan megtzáfol és meghamissit az szent Irásnac erős fundamentomival és tisztább időkbeli Patereknec bizonyításaival, hogy az kic az ő Tanitasa ellen tamadnac, nem Calvinussal, hanem az szent Irással és az régi Paterekkel kellyen czatáznioc. Innen vagyon, hogy elejétül fogva még nem találtatott az Igasságnac olly vakmerő ellensége, az ki ez könyvet merte volna refutalni és meghamissítani." / RMKT 497./

A " Discursus de summo bono " - ban is ugyanezt a módszert alkalmazza Georg Ziegler / Iosquinus Betuleius /, mint amivel Kálvin bizonyit. A biblia, az egyházatyák és néhány pogány szerző rendelkezik csak olyan hitellel, ami nélkülözhetetlen egy vallásos mondanivalót bizonyítani akaró számára. A földi világ jelenségeinek megítélésénél ezek töltik be a bírák szerepét: " Immár azért a mi szándékunk és el-intézésünk szerint e világnak javait, amint azok három rendben állottak, és az ő három tulajdonsági szerint lássuk meg, examináljuk, és fontoljuk jól meg, és az Istennek Igéjét, mind e világ historiait, és a régi böltseknek mondasit fogjuk és hagyjuk itélő Biráinknak e dologban." / DSB előszó /.

A protestantizmus és a katolicizmus, valamint az eretnek nézetek közötti küzdelem idején tehát nem beszélhetünk

csak vallási téren megnyilvánuló harcról, hanem olyan konfliktusnak vagyunk tanúi, amely önmagán tulmenően átszővi a szellemi életnek minden lényeges területét, különösképpen pedig a tudományt és a művészetet. Jóllehet Kálvin tudomány- és művészetpolitikai nézetei felszíni formájuk szerint csak az egyházi, teológiai kérdések megválaszolására tartalmaztak utasításokat, tételeket, a gyakorlatban ezek kicsaptak a vallás szűkebb keretéből és átalakították a felépítmény más területeit is.

A kálvinista Ziegler művében már ezt a kiterjedt folyamatot kell tudomásul vennünk:

" ... az Ékessen szóllás az Istennek drága szép ajándéka, a melly által az Istennek tisztessége szerint, szent neve és országa messze kiterjesztetik, a Keresztyéni Religio és Tudomány előbb plántáltatik: a kösségi igazgatás, ítélet és törvény szolgáltatás megtartatik és sok hasznos és idvességes dolgok vitethetnek végben. Ha pedig az emberek e szép adománnyal gonoszul élnek az Anyaszentegyházakban, az Iskolákban, Tanáts-házakban, Törvény-tételekben, Contractusokban, Szerződéseken, Üszvebékellésekben, és minden egyéb emberi dologban és ügyökben: akárki is könnyen megítélheti melly szörnyü veszélyt indithasson az Isten Anyaszentegyházában az ilyen vissza-élés, és a jónak nem jó forgatása. Melly nagy kára, szakadása lehessen e nem jó élés által az igazságnak, keresztyéni Tudománynak és Religiónak, és mennyi hadak, háboruságok, támadások, vér-ontások

forraltassanak, és mennyi gonoszra az által okok adathassanak, melly nagy veszedelmet az Ékesen szólló emberek indithassanak, támaszthassanak!" / DSB 486 - 487./

A kálvini eszmék így alakulnak át közvetlen tudomány - és művészetpolitikai gyakorlattá, így szabnak törvényeket, előírásokat előbb az egyházon belülieknek, később pedig minden hívő - író, művész, tudós, politikus, tanító stb... számára. Itt már nemcsak a szent tudomány közvetlen művelőinek szabnak határokat, hanem korlátok közé szorítják minden kálvinista értelmiségi nézeteit, s ha az nem sikerül, hát a tevékenységét.

Ziegler idejében is féltékenyen vigyáznak a tanult emberek gondolataira, s az eltévelyedőket - Molnárt is gyanuba keverték ördögösség vádjával - ilyesfajta ítéletekkel bélyegezték meg a dogmatikus egyházatyák:

" Mert ha némelly, másnál valamivel többet tanult, rajta mindjárt az invidia ebag nő, a szégyentelen bestia irigyli, ez ő néki minden erejével ellene akar állani, megszállja, meg-rágalmazza: meg-kissebbíti, szidalmazza, gyalázza, reformál benne mindent és fel-forgat." / DSB 482. /

A belülről bomlasztó eretnekek nagyobb veszélyt jelentenek ugyanis, mint a katolikus tábor, ezért rendkívül fontos az egyháznak a társadalmi élet más területére is kiterjedő hatalma, amely nemcsak a papok, hívők tudatának, tevékenységi körének formálását jelenti.

Szenci Molnár Albert, jóllehet hite szerint egyházát

szolgált, nem akart nyílt ütközést a protestáns és katolikus felekezet között, így a vallási türelem szép példáját testesíti meg. Bár ő maga pap és teológus, mégis valamiképpen felekezetek fölötti ember, aki a tudós humanista alakját igyekszik önmagában érvényre juttatni, hogy ne csak egy felekezet, hanem egy egész nemzet segítőjé is válhassék. Ezért is tartózkodik az itthon fölkinált állásoktól. Nem a könyvek hiánya és családjának hatása az, ami németek közé kényszeríti a magyart, hanem a hazai valóság egészen másfajta értelmiségit követelő ténye. Egyéniségének végső tragédiáját is az jelenti, hogy ilyen társadalmi környezetben nem tudja végképp föloldani azt az ellentmondást, amely a kálvinista pap és a humanista tudós között feszül. Egyfelől a felekezetekfölöttiség általános parancsa, másfelől a maga hitsorsosainak szorongatott helyzete szólítaná küzdelemre.

J E G Y Z E T E K

- BÁN: Bán Imre: Apáczai Csere János, Bp., 1957.
- BORZSÁK: Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe, Bornemisza-tanulmányok, Bp., 1960.
- DÉZSI: Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert, Bp., 1897.
- DSB: Discursus de summo bono, Kolozsvár, 1777.
- HOFFMAN: Lexicon universale, Johannes Jacobus Hoffman, Lugduni Batavorum, 1648.
- INST: Az keresztyéni religiora es igaz hitre való tanitas, Az Calvinus János előljáró beszéde Az franciai királyhoz, ford.: Szenci Molnár Albert, Hanau, 1624.
- MIT: A magyar irodalom története 1600-ig, szerk.: Klaniczay Tibor, Bp., 1964.
- NLI: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai, kiad.: Dézsi Lajos, Bp., 1898.
- RMKT: Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6.köt. Szenci Molnár Albert költői művei, sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Bp., 1971.
- TURÓCZI: Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom - világ-irodalom, Szenci Molnár Albert Heidelbergben, Bp., 1961.

Bukovitz Zsuzsa

JÓZSEF ATTILA: "K Ö L T Ő N K É S K O R A"

/verselemzés/

A "Költőnk és Kora" című vers a legutolsó József Attila-versek közé tartozik. Mindössze öt vers születik még ezután a költő tollából / Le vagyok győzve...; Szürkület; Karóval jöttél...; Talán eltűnök hirtelen...; Ime, hát megleltem hazámat.../, s ezeket a költő kései termésében a legfontosabbak között tartjuk számon. Nem kevésbé fontos azonban a "Költőnk és Kora" sem.

A részletesebb elemzés igazolni látszik azt a benyomást, hogy nagy igényű, nagy kompozícióju versről van szó, mely kísérlet a kései versekben feszegetett számos probléma összefogására, egybekomponálására.

József Attila kései költői korszakának megvan az a sajátossága, hogy a versek veszítenek zártságukból, az egyes darabok legtöbbször nem állnak össze kerek egészzé, a témák szétessenek, több téma egymással keveredve versről versre újra előbukkan. Lezártnak alig tekinthetjük ezeket a verseket, s vizsgálatot is csak szintetikusan lehet végezni e verscsoporton belül. A "Költőnk és Kora" sem kivétel ezalól, viszonylagos önállósága ellenére sem. Mégis: néhány motívuma segítséget nyújthat ahhoz, hogy az utolsó versekben szereplő központi fogalmak, költői képek tartalmát jobban megfejthessük.

Különösen a "semmi"-motivum illetve az "ür"-motivum kínálkozik erre.

A semmi-motivum az utolsó versek majd mindegyikében előfordul. Valahányszor megjelenik, mindig újabb aspektusból van megvilágítva. Felmerül mint lehetséges perspektiva, még nem valószínűség, csak fenyegetés: "az ólálkodó semmi" /Flóra-ciklus, 5.- Megméressel/; "Ijessz meg engem, Istenem, /ne ránts on el a semmi sodra." /Bukj föl az árból/. Egy helyen magatartási lehetőségként merül föl: vállalni az érthetetlent, ismeretlen dolgokat a megismerés szándékával /Csak az olvassa.../. Megjelenik a semmi félelmetes hatalomként mint aktív pusztító erő /Sas/, másutt az értelmetlen élet jellemzőjévé válik: "Kitetszik, mily üres dolog, /mily világ visszája bolyog/ bennem, mint lélek, a lét türelme." /Kiknek adtam a boldogot.../. Sorrendben ezután a 37-es versek közt a "Költőnk és Kora" semmi-motivuma következik, végül pedig a Szürkület, ahol a semmi fogalma kifejezetten a megsemmisülésre utal: "A tárgy-egyén mind elválk a többitől, / magába mélyed és talán megsemmisül."- Nézzük most a "Költőnk és Korá"-t:

Ime, itt a költeményem.

Ez a második sora.

K betűkkel szól keményen

címe: "Költőnk és Kora".

Ugy szállong a semmi benne,

mintha valaminek lenne

a pora...

A semmi puszta megjelenése - a szövegösszefüggés alapján - sejteti, hogy olyan tényezőről van szó, amely képes determinánssá válni. Megléte összefüggésben van a valamivel: létét a valami létére lehet visszavezetni. Azért kelt zavaró érzést, mert csak bizonytalanul mutatható ki: por alakjában szállong.

A költő itt regisztrálja filozófikusan utolsó éveinek tragédiáját. - A valóságos világ plasztikus természeti képekben jelenik meg. Ezek a vers legerőteljesebb sorai, keretként fogják össze az ürrel és az ürben való vívódást. Az első képek még egy hasonlat részei: "ahogy zug a lomb, a tenger,/ ahogy vonitanak éjjel/ a kutyák...". Az utolsó versszak természeti képe pedig a maga totalitásában önálló mondanivalóju kép.

A valami és a semmi világát már az 1. versszakban sem tudta elhatárolni a költő. A 2.-ban még jobban összefonódnak:

Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló ürben lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zug a lomb, a tenger,
ahogy vonitanak éjjel
a kutyák...

A semmi és a valami hasonló alakzatot vesznek föl: "Ugy szállong a semmi benne, mint valami." Már nemcsak azt

látjuk, hogy a semmi a valaminek alárendelt része, hanem egyformán kis rész mind a kettő. A semmi maga mellé kényszerítette a valamit. Paradox győzelme ez a kis semminek. Majd egy átvető szó következik: "a világ". Ez vonatkoztatható az előbbi gondolat befejezésére és a következő kezdésére. A semmi olyan, mint a valami, mind a kettő olyan, mint a világ, mind a kettő lehet már a világ. Lekicsinyülnek tehát ezek a kategóriák, nem lesznek elégségesek, mert "a világ a táguló űrben lengve jövőjének nekivág." Nagyobb egységet keres a költő, más szférát, ahová mind a két fogalom beletartozhat és ahol esetleg elnyerheti a helyét: ez lesz a táguló űr. Még mindig bizonytalan a keresés, mert ugyanugy, ahogy az első versszakban a semmi "szállongott", most a világ is csak "leng", az ember számára meghatározhatatlanul. Lekicsinyült az ember is, nem mérheti fel a maga világát, csupán a világ lengésének függvénye lehet, bizonytalanává vált egész léte. A képek egyrészt alátámasztják a bizonytalanság érzését, másrészt, mivel a végtelenség hangsúlyát idézik, már az űr felé irányítanak.

A négy versszaknyira terjedő nagy költői képbe itt lép be az űr motivuma. Mielőtt ezt megvizsgálánk, tekintsük át a 37-es verseknek ezt a legkiterjedtebb motívumát.

"Űri szemle" - így lehetne jellemezni e versek néhány képét - József Attila kifejezésével, melyet egy Flóra-versben használ /Flórának/. Ilyen űri szemle a Miben hisztek című vers is: Az itt megfogalmazott alternatíva válik alapjává a sokféle differenciált űr-hasonlatnak. A világmindenség mozgása képviselheti a rendet, rendszerszerűséget is. A kozmikus rend azonban nem mindig kölcsönöz biztonságot, gyakrabban válik

valami mechanikus, nyomasztó örökmozgás megtestesítőjévé: "megbonthatatlan rend szerint,/ mint űrben égítést kering/ a lelkemben hiányod" /Az árnyékok/ Az űr ezekben a sorokban az üresség hasonlatának válik alapjává.

- Másutt a világmindenség tudata determináló tényező lesz, az ember számára a világmindenség a börtönnel azonosul. Ezt fejezi ki többször is a csillagbörtön-motivum: "Este van, mindent körüláll a csillag,/ lásd, a mindenség aranyos kalitka,/ benne itt vagy, én csevegöm, óh itt vagy,/ rabmadaracskám!" /En, ki emberként.../; "S mint a sakál, mely csillagoknak fordul kihányni hangjait,/ egünkre, hol kinok ragyognak,/ a költő hasztalan vonit... /Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva/ vastörökül köröskörül,/ hányszor lelkembe vagytok szurva -/ itt csak meghalni sikerül." /Ős patkány terjeszt kórt.../ - A lelki-szellemi kiüresedés hasonlatai is az űr-motivumban jelentkeznek: "Ha lényed erős, derítő levegőjét / nem szívja szívem közeledbe merülten,/ mint vércse, reám lecsap a lebegő ég / s fuldoklik lelkem az űrben." /töredék/; "Kitágul mint az űr, az elme;/ a csöndbe térnek a dalok./ A hűség is eloldalog / és elmulik szívem szerelme." /Kiknek adtam a boldogot.../ . - És nemcsak az egyén vergődik az űr ürességében, hanem a világ is: "Gyöngé a testem: óvja félelem! / De én a párom mosolyogva várom, / mert énvelem a hűség van jelen / az üres űrben tántorgó világon!" /Négykézláb másztam.../ - Az űr-motivumok sora a Szürkületben záródik le: "Ez ideránt, az odahuz, mind fogdos, vartyog, taszigál, / de észre egyikük sem veszi pupomat,/ mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,/ mellyel - azt hiszi - némaságot szül vagy tiszta űrt." - Ugy tűnik, hogy e versek különböző

ürképei a "Költőnk és Kora" hatalmas képében összegződnek.

"A világ a táguló űrben lengve jövőjének nekivág" - erről a világról egy-két sor mulva meglátjuk, hogy ez nem más, mint a világot magában hordozó ember. De azt is láthatjuk, hogy az ember és a világ viszonya nem harmónikus. Egyrészt, míg a világ ebben a versszakban elvontan, önmagában, emberi arculat nélkül indul az űr felé, másrészt, a következő, 3.versszakban a világ törvényeit nem értő, értelemről elhagyott, kiszolgáltatott emberrel találkozunk. A kiszolgáltatottság tényét jelzi a börtön szó, de ezt sugallja az egész versszak is a maga lezárttságával:

Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad -
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat...

Itt magát a folyamatot rajzolja meg: miként enyészik el a mindenség és miként lesz az emberi én elhagyatva. Mivel a költői gondolatmenet lépései az egész versben a kozmikus méretek szerint, azok képeiben haladnak, s ennek a folyamatnak a lépcsői is így vannak megalkotva. 5 ilyen lépcső van:

<u>Én</u> a széken	az ember
az a <u>földön</u>	Föld
és a Föld a <u>Nap</u> alatt	Nap

a naprendszer meg a börtön

csillagzatokkal halad

mindenség

naprendszer

világmindenség

Az egyre növekvő lépéseket mondatszerkezet szerint is egyre nagyobb egységek jelzik. A legkisebb egység az én szó. Mondatkezdő, hangsúlyos szó az "Én a széken" szerkezetben. A következő szerkezet: "az a földön". Bár ez a föld lehetne a szoba padlója is, a következő verssorból azonban kiderül, hogy ez alatt a költő már a földgolyót is érti. "És a Föld a Nap alatt" - ez a mondat olyan hosszú, mint az első kettő együttvéve. A következő egység a leghosszabb, két sornyi: "A naprendszer meg a börtön csillagalakzatokkal halad". Itt lendül meg először a ritmus, és az eddig csak mozdulatlanságukban regisztrált egységek után itt lép be a mozgás. A versmondat a naprendszer szóval kezdődik, felveszi a naprendszer mellé a csillagokat, és a mozgás megjelenítésével, a halad igével zárul. Mesteri módon a mondat közepén helyezi el a börtön szót, jelzői minőségben ugyan, de sorvégen, s ezáltal a "börtön" válik a versszak legsúlyosabb, domináló szavává. A fokozást bezáró szót, a mindenség-et a következő sorban helyezte el, ahol az egyben egy új lendületes versmondatot is kezd: " mindenség a semmiségbe,/ mint fordítva, bennem épp e / gondolat..." Itt a mindenség és a semmiség újfajta szembeállítását történik meg: a 2. versszakban irányította a küzdelmet úgy, hogy a semmiséget a mindenség világában megkísérelje elhelyezni. A sikertelenség oly nagy, hogy itt valósággal fejtetőre állnak a dolgok: a mindenség halad a semmiségbe.

Láthattuk már a fokozásban, hogy a fokozás eredményeképp milyen óriásira növelte az ellentétet az én és a mindenség fogalma között, melyek a gondolatsor első és utolsó szavai. Az egyén és a világrend szétesésének érzékeltetésére még egy ellentétet él. A fordítva szó az első versszakra utal vissza: "Ime, itt a költeményem" – vagyis a gondolat, melyről tudjuk; "Ugy szállong a semmi benne, mintha valaminek lenne a pora". Tehát a gondolatban az a semmi járja az utját, melyet a költő egyre magasabb rendszerek felé indított, hogy elhelyezhesse. De időközben ez a semmiség leigázta a mindenséget, s a semmiség alakjában mozgó mindenség már a költő törekvése ellen, a költő ellen irányul. Ezért ellentétes irányu a mozgás.

Ha az űr képe uralkodna el a versen, ha az űr mozgásai tudnák kifejezni az "alkonyul" mondanivalót, a vers egységesebb lenne. Vajon miért hagyja el ezt a képet és gondolatsort a 4. versszak után? – Ennek a magyarázata éppen e versszakban rejlik. A 3. versszak után egy bizonyos törés következik.

Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm...

A kép még mindig a kozmosz. A téma még mindig az egyén és a mindenség szembesítése. De a gondolat már abszurd.

Az előző versszakban rajzolta meg a semmiségbe hulló világmindenséget, mely természetszerűleg az embert, az egyént is a semmiségbe taszítja. A 4. versszak egyfajta válasz, megoldási kísérlet erre a helyzetre. "Úr a lelkem". - Ez a mondat a versnek pontosan a közepén helyezkedik el. Az úr szó értelmezése itt válik a legbonyolultabbá. Előzőleg leírja, hogy az ő gondolata fordítva halad a világmindenség mozgásával, mert az a semmiségbe halad, a költő gondolata tehát fordítva: a semmiség a mindenségbe. Ha így értelmezzük, akkor az "úr a lelkem" annyit, mint "lelkem semmisége". Ez szállna a nagy úrhöz. A gondolat kifejezi azt is, hogy az egyén kapcsolatot akar keresni a világmindenséggel, még olyan áron is, hogy a lelkét tétől elszakítsa. Ennek lehetetlensége nyilvánvaló. Mintha összemosódna az egyén és a világmindenség, - de ez már annak a jegyében, hogy mindkettő a semmivéválás folyamatában van. - A hatalmas költői képben a kifejtés során súlyos ellentmondások halmozódtak fel. Az utolsó gondolat a teljes megsemmisülés kozmikus perspektíváját hordozza. Abszurdításával figyelmeztet valótlanúságára. A test és a lélek elválása filozofikus sikon, de közvetlenül utol a halálra. A szállna szó feltételes módban van. Önmagában kifejezi, hogy a szárnyalás nem lehetséges. Mint Madách Ádámja, ő is visszakényszerül a földre. A világba való leszállással megszűnik, feloldódik a semmivé tagult úrban való küzdelem feszültsége. De akárcsak Ádámnál, a földre való visszaszállás a küzdelem folytatását, újabb küzdelem felvételét jelenti. A földre való visszatérés után a halál is kevésbé félelmetes. Nem az úr ürességébe szállás kényszere okozza majd, több közössége lesz az anyagi világgal.

Olyan halál lesz, mellyel a test úgy tűnik el, mint "az erdőben vadnyom", a test számára lesz "föld, ahol eltemetik", a költő esti fény lesz, mely "az esttel oszol el". /Talán eltűnök hirtelen..., "Költőnk és Kora".

A 4. versszak végén, az abszurditás kielétele után a költő saját maga utal arra, hogy egy pszichológiai játékról volt szó. Ezután következik a vers legnagyobb váltása. Hirtelen kiszakítja magát az űrben való vívódásból, s helyette hangsúlyozza:

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.

E világban dolgozol

s benned dolgozik a részvét.

Hiába hazudozol.

De még jóformán fel sem hívta a figyelmet az "e világra", már újra elvágja a vers fonalát. A gyors változások fokozzák a feszültséget. A dolgozás, a munka fogalma éppen csak felvillan, hogy aztán rögtön átadja a helyét a pusztulás rajzának. A kettő egymás mellé kerülése megkérdőjelezi az értelmes munkát. A munkának ez a kiábrándult szemlélete sokkal élesebben megjelenik egy másik késői versben, a Le vagyok győzve kezdetűben: "Szurkálnak, óvnak tudós orvosok, / irnak is nékem, én hát olvasok, / S "dolgozom", imhol e papirhalom - / a működésben van a nyugalom". A munka felfogása határozottan gunyos. Erre magyarázatot éppen azokból az űr-motívumokból kaphatunk, melyekben a lelki, szellemi kiüresedésre utal. Itt mind a munka, mind a részvét gondolatán gyorsan átsiklik, szinte kézlegyintéssel intézve el őket:

Hadd most azt el, hadd most ezt el.
nézd az esti fényt az esttel
mint oszol...

Ha visszatekintve tagolni próbáljuk a verset, akkor az első négy versszakban a költő önmagával folytat párbeszédet, önmagát elemzi. Az 5. versszakban kifelé, a világ, az emberek felé szól. A 6. versszak személytelen, itt "a táj beszél". Az egyéni megnyilatkozások elmaradnak, a költő szemlélődik és vele szemlélődnek immár az e világban dolgozó barátok is.

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyul,
kéken alvad. Sir az apró
gyenge gyep és lekonyul.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyul.

E versszak József Attila legtökéletesebb versszakainak egyike. Teljesen zárt, önmaga világát élő kép, a képalkotás sajátosan József Attila-i módszerével felépítve. Hogyan kapcsolódik ez az önálló versszak a vers egészéhez? – Amint a 2. versszakban a semmi győzedelmeskedett, a világnak az Urbe való kilépése sem az értelmes rend birtokba vétele, hanem a semmiség kitágulása lesz. A semmiség problémájának egy szélesebb rendszerben való elhelyezése kudarcba fulladt. A végtelen rendszer is felveszi a semmiség alakját. A tragédia kiteljesedik.

Ezt a kozmosz világában megélt tragédiát az utolsó versszakban földi tragédiává transzponálja, felismeri és láthatóvá teszi a szűk földi keretek között is.

A vers célja a kiút keresése volt. Az eredmény a kiuttalanság felismerése. Az utolsó versszak ellentétben áll az ürben szállongás állapotával, mert itt az egyhelyben álló ember /aki másokat is hív és odaállít maga mellé/ a síkban tekint körül, s mindenki számára közli a felismerést. Ezért ez a versszak a legfontosabb a versben, itt van a súlypont. Itt érthetjük meg azt is, hogy miért olyan fontos felhívni a figyelmet a versre már az első sorban. "Ime, itt a költeményem"- ez azt is jelenti: "Ime, itt a tragédiám".

József Attila a reá nehezedő ellentmondások magyarázatát, feloldását keresve, szinte tapogatózva jut el a "Költőnk és Kora" végső konkluziójának kimondásáig. A záróképben az objektív társadalmi valóságról kapunk hiteles képet, egyben új információt is: a költő még soha nem hangsúlyozta ennyire a pusztulást, soha nem festette ilyen véresen korát. A vers első öt versszakának filozófiai-pszichológiai telítettsége pedig arról tanuskodik, hogy az élmény egyben a személyiség mélyen átélt és megszenvedett élménye is. Így szól hozzánk együtt a "Költőnk és Kora".

IRODALOM

- Gyertyán Ervin: Költőnk és kora /József Attila költészete és esztétikája/
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
- Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig
Irodalomtörténeti Füzetek 43.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója /József Attila pályakezdése/
Irodalomtörténeti Könyvtár 11.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihöz /József Attila: Eszmélet/
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Egri Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai
Irodalomtörténet 1960. 253-281.
- Bori Imre: A költőről szóltak
Hid, 1964. 105-120., 1447-1455.

Szónyi György Endre

S H A K E S P E A R E TROILUS ÉS CRESSIDÁJA,
MINT A RENESZÁNSZ VILÁGÁNAK KIFEJEZŐJE

/A/ Shakespeare Troilus és Cressidája nehéz feladatot ró olvasóra és kritikusra egyaránt. "A Troilus és Cressida számos interpretációjának vázlatos áttekintése arra a kiábrándító eredményre vezet, hogy e Shakespeare-darab kritikai feldolgozása egyszerűen kaotikus", írja a mű egyik értékelője.

/TOOLE, 198./ A kritikusok csak egyben egyeznek meg: kivétel nélkül Shakespeare talányos darabjai, a "problem play"-ek közé sorolják a Troilus és Cressidát. Toole a következőkben látja a problémákat, amelyekről a mai napig is késhegyig menő vitát folytatnak a kutatók: /1/ milyen műfaj a darab? /2/ és mit jelent? /TOOLE, i.h./ Ugy tűnik, e természetes kérdések megválaszolása e darabot illetően különösen nehéz. Dolgozatom célja a fenti problémák áttekintése a későreneszánsz világgép változásának tükrében.

/B/ A darab témája kettős: háboru és szerelem. Eleinte ez a két cselekményszál elválik, párhuzamosan fut —miért is régebbi kritikusai elszörrettetettél hálverezték szátesőnek, töredezettnek a Troilus és Cressidát—, majd a drámai kifejlet során e két szál mind szorosabban összefonódik, nagy, tragédiába illő szituációkat teremtve meg, hogy azután az egész

váratlanul és kurtán-furcsán véget érjen, a lehető legnagyobb bizonytalanságban hagyva a nézőt.

A szerelmi konfliktus főhőse és szenvedő alanya Troilus, Priamos trójai király fia, aki a bájos Cressida után menekedik. Pandarus, a lány nagybátyja megígéri, hogy "megszervezi" szerelmüket. Ez meg is történik. Először szólni sem tudnak, ám hamarosan feloldódik feszültségük, filozofálni kezdenek a szerelemről, megállapítván, hogy "a vágy határtalan és a tett bilincsek rabja" /III,ii/, aztán mégis tettere váltják szavaikat, s Pandarus áldásától kísérve az ágyasházba távoznak. Ám szerelmük nem lehet boldog, hiszen érzelmeik háttérét egy régóta tartó, kegyetlen és aljas háború festi. A másik cselekményszál a háború eseményeit, konfliktusait mutatja be.

Megismerjük a görög táborát, ahol a vezéreknek gondtól fő a fejük, úgy tűnik kátyuba jutott a Helénáért folytatott háború szekere. Achilles nem hajlandó harcolni, mert szerelmes egy trójai királylányba, ehelyett ostoba felfuvalkodottságában a fegyelmet és a vezérek tekintélyét rombolja. A trójai táborban szintén kevés az egyetértés. Ha visszaadják Helénát, a görögök békén elvonulnának. Hector hajlik is erre, de Troilus és természetesen Paris, az egyéni és közös becsületre hivatkozván a harc folytatása mellett szavaz. Végül Hector is beadja a derekát.

Míg Troilus és Cressida az első kéjt élvezik, már készül is a terv szerelmük elpusztítására; küldöttség jön a lányért, egy elfogott vezért adnak át cserébe a görögök. Ugy lát-szik, egy háborúban, melyet ráadásul bolondok és gazemberek vezetnek egymás ellen, nincs helye az effajta érzelmeknek.

Mikor Cressida megérkezik a görög táborba, a vezérek fogadják, s kéjenc módon, Agamemnontól a vén Nestorig, végigcsókolják. Cressida a háboru gyermeke, végtelenül realista, így hát nem tiltakozik. Ulysses —ki csókját nem fogadja el: "majd ha Heléna szüz lesz megint"—, úgy látszik, a veséjébe lát:

Beszól a szeme, arca, ajkai;
Még a lába is: rima szelleme
Leskel minden ízéből, hajlatából...
/III, 11/

mondja meglehetősen lesujtóan.

Közben Hector párviadalt vív Ajaxszal, majd ezt követően a trójaiak Agamemnon sátrának vendégei. Az egyik görög, Diomedes eltűnik, Cressidával van randevuja. Troilus, Ulysses tanácsára követi. Diomedes durva ostromát Cressida nem állja; Troilus ordító fájdalma és tehetetlen dühkitörései jóvoltából különös érzelmi intenzitással lehetünk tanui a borzalmas áru-lásnak: Cressida Troilus kendőjét adja szerelmi zálogul a görögnek. Ezzel elkötelezi magát a szajha életre, s ehhez Troilus tiszta emlékit meg kell semmisítenie. Az aktust Thersites, a nagy gunyolódó szerepét betöltő nyomorék görög kommentálja:

Bujaság, bujaság, mindig harc és bujaság;
csak ez nem megy ki a divatból.
/V, 11/

Ezután már gyorsan peregnek az események. Az ötödik felvonás az öldöklő harcot mutatja be. A kardok nyomán kifröcs-csenő vér megránszegeti a bajnokokat, akik már elfeledkeztek a nevetséges és hitvány célról: egy felszarvazott férj és rin-cyó felesége becsületének visszaszerzéséről; pusztán az ölés-ért ölnek. Hector is odahagyja annyira csodált lovagiasságát: egy görög harcost kész ledöfni szép fegyveréért. Azután megö-li Patroclust is, Achilles komasz kedvencét. Megérte vajon kardja emelését egy ilyen kicsinyke élet? A dölyfös görög hi-űegen teljesíti be a bosszu művét: pihent myrmidonjaival ö-

leti meg Hector, anélkül, hogy maga egy ujjal is hozzáérne. Minden heroizmusától megfosztott, nevetséges csatából térnek meg reményvesztetten a trójaiak. Ám úgy tűnik, Troilus nem tanult. Először belátja: "nincs Hector, nincs többé mit mondani" /V,x/, de aztán ismét dacosan fogad bosszút. A pusztulás tömény légkörében don quijoté-s szilajsága nevetségesnek tűnik.

Am ami még meglepőbb —Estragonhoz méltó fordulat—, a Hector holttestét vonzó Achilles kocsijától néhány méterre feltűnik a lepcsés Pandarus, és Troilus komor indulatát elsőbőrre a winchesteri rimákról énekel el egy versikét.

A nézők döbbenetben ülnek.

/C/ Honnan ez a furcsa keserűség, mely sem a tragédia katarzisa, sem a vigjáték happy ending-je szintjén nem zárja le a darabot?

A Shakespeare kritika négy darabot sorol a "problem play"-ek közé: ezek a Hamlet és a három keserű komédia; Minden jó, ha a vége jó; Troilus és Cressida; Szeret szeggel. E négy darab közül háromnak a keletkezési ideje 1602, de a negyedik, a Szeret szeggel sem sokkal később, 1604-ben keletkezett. Mindenyik egyformán komor és keserű, a tragikus elemeket cinizmus ellenpontoszza, ugyanakkor pesszimizmusukat kontrasztosabbá teszi. Úgy tűnik, ezek az évek olyan korszakot jelentenek Shakespeare pályáján, melyben a tiszta képletek felbomlanak, sőt, talán egy totális válság képe is kibontakozik előttünk.

A Troilus és Cressida megítélése a műfajt /tragikum

és komikum szempontjait/ illetősen igen szélsőséges. A kritikusok tragédia és komédia végletei között ingadozva különféle álláspontra hajlanak. /TOOLE,199; E-FERMOR,157; KOTT,92. etc./ A magam részéről Kott és Ellis-Fermor véleménye felé hajlok, nevezetesen, hogy a darab /1/ groteszk játék tragikus elemekkel, /2/ mondanivalójában pedig a reneszánsz 16-ik századvégi válságának adekvát kifejezője. Ugy vélem, e kérdések eldönthetők a reneszánsz általános vizsgálata segítségével.

Abban mindenki megegyezik, hogy az 1600-as évek elejétől kezdve Shakespeare alkotásaiban bizonyos elkomorodás figyelhető meg, valamiféle válság, melyet többféleképpen — magánéleti okokkal és az Erzsébet-kor konszolidációjának megrendülésével magyaráznak. /LEGOUIS,417; CAMPBELL,224./ Véleményem szerint indokolt a válság-fogalmat mégjobban kiterjeszteni, s mint a reneszánsz világkép, a humanista embereszmény közelítő összeomlását; történelmi megrendülés okozta filozófiai válságot leírni.

Nézzük először is, miben áll a krízis, mely rányomja bélyegét a Troilus és Cressidára?

Társadalom-történeti szinten mindenekelőtt fontos megemlíteni, hogy a virágzó reneszánsz kulturákat nevelő Európa fokozatosan egy minden eddiginél átfogóbb, és modernebb eszközökkel viselt háboru hadszínterévé válik. A politikai válsághoz párosuló természeti csapások, melyek a korszerűtlen városokban összezsúfolódott és megnövekedett lakosságot sújtották, a gazdasági válság és infláció; mindez hozzájárult, hogy megnyírbálja a reneszánsz ember oly magasra nőtt öntudatát. A foszladozó illúziók válság-filozófiáknak, raffinált spekulációknak adják át helyüket. Kitűnik a reneszánsz teológia,

világnézet és esztétika megváltozása: az antikvitás erényeihez nosztalgikus visszafordulással induló korszak kénytelen belátni, hogy az antik harmóniaeszmény nem képes a reneszánsz bonyolult és ellentmondásos valóságát hordozni. Dinamikus egyensúly nem tudott kialakulni, a felszínre bukkanó ellentétek a klasszikus harmónia kereteit széttördelték.

A filozófiai válság lényege, hogy az ember hite önmagában megrendült. A hanyatló reneszánsz ellen diadalmasan támadt a friss erőket felsorakoztató barokk, de egyelőre még kínálkoztak kiutak. Akik ragaszkodtak a régi eszményekhez: vagy a sztoikus filozófiában kerestek menedéket, mely végül többnyire kiesézéshez vezetett, vagy pedig az újra virágzásnak induló neoplatonikus filozófia ezoterikus-hermetikus spekulációit választották, s mágiával, kabbalával foglalkoztak. Végül is ez az ezoterikus tradíció —miután be kellett látniuk, hogy a varázslat helyettesítheti a valóságot, de megváltoztatni nem tudja— elenyészett. /E témáról lásd bőven: KLANICZAY, 225-285; THOMAS, 3-21, 223-79; HAUSER, 1:280-337. etc./

/D/ A fentebb vizolt differenciálódási folyamat, bár némi fáziskéséssel, Angliában is jól érzékelhető. Erzsébet uralkodása valóban eddig soha nem látott felvirágzást hozott az országra, ám az idő próbáját a reneszánsz udvar mégsem állta ki. A királynő uralkodásának utolsó éveiben a társadalmi ellentétek egyre inkább kiéleződtek, s a Spanyolországgal vívott háború az Armada legyőzése után sem szűnt meg, belvillongások, összeesküvések nyugtalanítanak; a feltörekvő polgárság és az arisztokrácia szövetsége alapjaiban rendül meg, mindez a Stu-

artok barokk-udvarának győzelmét, s ugyanakkor nyugtalanító ellentmondásait vetíti előre. /SZENCZI,126-7./

A századvégi Anglia ideológiai, esztétikai gondolkodására is jellemzőek a fentebb elmondottak. A hivatalos államvallás ellen fellépnek a szélsőséges reformata irányzatok, ugyanakkor hódít a kontinensről importált hermetikus neoplatonizmus, melynek kiemelkedő alakja John Dee, a tudós matematikus, mágus és spiritista. Ő mondhatja magáénak a korabeli Anglia legnagyobb és legmodernebb könyvtárát, melyben ennek az időszaknak tudományos irodalma hiánytalanul megvan. Szerepelnek a hermetikus munkák szerzői, az olasz és francia reneszánsz írói; a teológiai irodalmat többnyire a toleráns, interkonfesszionalista művek képviselik, valamint —szinte hiánytalanul— az antik szerzők. Azért fontos mindez, mert Dee legfőbb pártfogója nem más, mint Sir Philip Sidney nagybátyja, az Earl of Leicester. Dee könyvtára nyitva állt az érdeklődő angol értelmiség előtt, a reneszánsz vezéregyéniségei, Sidney, Spenser és a többiek nála gyűltek össze. Könnyen elképzelhető, hogy ebből a hatalmas, alapvetően neoplatonikus anyagból —mely végül is a kor műveltségének alapszövetét képezte, Shakespeare is részesült. /YATES,4-13; THOMAS, 167-9./

És közben esztétikai téren dult a harc az arisztotelizmus és annak ellenzői között. A neoklasszicizmus az érett olasz reneszánsz tudós költőivel bukkant fel, Angliában Sidney népszerűsítette a Defense of Poesie-ben, kijelentvén, hogy "nem szabad bukfacezve belőgni a bohócot, hogy fennséges dolgokban jótesszék szerepet." Ám ekkor a bohócok már kulcsszerepeket kaptak Shakespeare színpadán. Kyd, Marlowe

és Shakespeare darabjai fittyet hánynak az arisztoteleszi dramaturgiának, honnét veszik hát az indíttatást?

Bár e forma története még mindig viták keresztútjában áll, úgy vélem, nem tévedünk, ha két alapvető területen keressük az ösztönzést: /1/ az angol irodalmi és színházi hagyományban, /2/ illetve intellektuális szinten a későreneszánsz neoplatonikus világképben és természetszemléletben.

Shakespeare középkori gyökereire frappánsan mutat rá George Steiner: "A drámai blank verse kialakulása, a fenséges senecai erőszak szelleme mögött ott rejlik a középkori formák hatalmas öröksége. Ez az az élő aljnövényzet, amelyből a késő tizenhatodik század ereje nagy részét meríti. Shakespearenek az idő és tér iránti szuverén megvetésében felismerhetjük a középkori misztériumjátékok szellemét, melyek a menny, föld és pokol világát tették meg színhelyükül, s az ember történetét időmértékül." /STEINER, 25./

Hasonlóan fontosnak látszik Shakespeare kapcsolata a neoplatonikus világképpel. Már a középkori örökség is arra predestinálta, hogy ne legyen arisztotelészus, hanem a misztériumciklusok szellemében világszínházat, theatrum mundi-t alkosson. Az Univerzumot, mint hatalmas, lélegző, mozgó, állandóan változó lényt tekinti, melyet a zene és matematika mágikus abraonca fog össze. E platonizmus nemcsak a válságot tükrözi, hanem korai műveiben az összhang, harmónia hordozója is:

...az éj az édes összhang burka lesz.
Jessica ülj le. Nézd arany köröcskéket
Sűrűn borítják a menny arany boltozatját;
S nem is látsz oly kicsi csillagot,
Mely míg mozog ne zengne, mint egy angyal,
A csillogószemű kerubok karában.

/A velencei kalmár, V,1/

Dee könyvtáráról már szoltunk, de John Dee személyén

keresztül egy még fontosabb tényezőhöz is eljutunk, a színpadhoz, melyre Shakespeare darabjait írta, nevezetesen a Globe színházhoz. Dee volt az, aki Angliában divatba hozta Vitruviust, a zeniális antik építész, akinek színháztervei egy mágikus, matematikai rendszer alapján keletkeztek, s e szerint tervezte a Globe színházat is Mr. Burbage, az angol építész. Frances Yates a következőképpen írja le az épületet: "A Globe a klasszikus színházépítési terv szerint, a zodiákus körön belül elhelyezett egyenlő oldalú háromszög alapján épült. Majdnem biztos, hogy célozta bizonyos geometriai szimbolizmus kifejezését az emberek, kozmosz és Isten kapcsolatáról, arról a gondolatrendszeréről, mely a reneszánsz építészet mögött állt. Az egyszerű geometrikus szimbolizmussal a világegyetem és ember arányait kifejező színháztervnek olyan-
nak kellett lennie, mely megfelelt Shakespeare géniusának" /YATES, 134-6./, ki ugyanakkor híven regisztrálta a reneszánsz ember megrendült önbizalmát is. "Több dolgok vannak földön és égen Horatio, Mintsem bölcselmetek álmodni képes" /Hamlet, I, v/, mondja Hamlet királyfi a wittenbergi egyetem sztoikus légkörét felidézve, és belenyugszik, hogy az ember lehetőségei nem korlátlanok. A Hamlet és a Troilus hősei félnek, bár-hogy is próbálják ezt pátosszal, vagy komédiázással leplezni. Ebben a világban atomizálódott individuumok vívják elkeseredett harcukat egy náluk egységesebb és hatalmasabb, kiismerhetetlen világgal. Úgy érzem, e két darab jelenti Shakespeare pályáján a pesszimizmus mélypontját. Kegyetlenek, kegyetlenebbül kilátástalanok, mint a későbbi nagy tragédiák, vagy a feloldást jelentő románcok. Shakespeare későbbi hősei meg-

próbálnak küzdeni a végzet ellen. Erzik, hogy az igazság, az ésszerűség és a rend szférái rettenetesen korlátozottak, mégis, Prospero kiutat keres a válságból. Igaz, hogy a széttöredezett harmóniát nem sikerül helyreállítania mágia segítségével, és kudarcat Epilógusában el is ismeri, a közönség varázsáról, Shakespeare mégsem hajlandó lemondani:

Bűbájam szétszállt, odalőn

...

Ne hagyjatok hát tengennem
Ezen a puszta szigeten;
Sőt, jertek e varázst a ti
Varázssotokkal megoldani.

/A vihar. V, Epilógus/

/E/ A darab elemzésekor kiindulási pontom a következő volt: 1589-ben jelent meg George Puttenham monumentális munkája, The Arte of English Poesie, melyben összefoglalja az irodalmi műalkotással szemben felmerülő összes követelményeket, vagyis ez a mű a reneszánsz "irodalmi-illemkódexének" tekinthető. Shakespeare a Troilus és Cressidában szándékosan megsérti ezeket a szabályokat. A Puttenham könyvében lefektetett szabályok és a Shakespeare-darabok közötti különbség világosan mutatja a differenciálódási folyamatot, mely a kiindulási alapként szolgáló szöveg-modelltől a társadalmi funkcionálás során született, bizonyos alapszabályokat megtagadó kései variánsokig vezetett. /A szövegek modellezésének elméletéhez 1. LOTMAN, 60-97./

T. McAlindon kitűnő tanulmányában Puttenham és Ben Jonson írásai alapján bizonyítja, hogy a reneszánsz felfogása szerint a szabályrendszerből eltérő, vagyis a nem megfelelő, indekórus beszéd az egyéni és társadalmi zűrzavar is-

mertetőjegyeként használandó. "Ahol a szokások és a stílus romlottak, írja Ben Jonson, a nyelv is az." A Troilus és Cressida-ban Shakespeare vöröszemmel a fogással él. /McALINDON, 30./

A darab indexkórumait több szinten vizsgálhatjuk, s e vizsgálat könnyen eloszlatja azt a tévhitet, melyet nem egy kritikus képvisel, miszerint a trójaiak a kegyetlen erő és pénz képviselte új rendet szimbolizáló görögökkel szemben a középkori lovageszményt testesítik meg. /LAWRENCE, 142-54; CAMPBELL, 159; KOTT, 94. etc./ Az igazság az, hogy mindkét tábor romlott, "itt, s túl bolondok" /I,1/, mondja Troilus, valahogy minden szereplő hibás, törést hordoz, sehogysen il-lik bele a szerepéhez kapcsolódott konvencionális sémába, vi-selkedésükkel, beszédükkel bizonyos szabályrendszereket hág-nak át.

A trójaiak anakronisztikus, önmagukat kiüresített ide-ákat követnek. Troilus, mert éretlen, Hector, mert öszintét-lenül a becsületről beszél, holott ha nem látják, maga sem ennek megfelelően cselekszik, Paris, mert egyszerűen ostoba és kájd. Az ostobaság a görögöktől sem idegen. Agamemnon-ról Thersites mondja: "előz becsületes figura, s hozzá még a tubicákat is szereti, de nincs annyi anyaveleje, mint füle-zsirja." /V,1/ Menelaus felszarvazott pojáca, a vén Nestor teljesen szenilis, állandóan az előtte szólók véleményét szaj-közza nyakatekert hasonlatokkal megtetézve, s emellett örö-kös hősködéssel igazán nevetséges is. A görögök neves har-cosai méltók vezéreikhez. Achilles, a félisten, Shakespeare-nél önző, kicsinyes és kegyetlen figura-ként jelenik meg, el-lenlábasa, Ajax idomtalan és ostoba szörnyeteg. Diomedes fa-ragatlan, durva szószegő. A nők, Heléna és Cressida közönsé-

ges szajhák, bár mindig akad valaki, aki istennőnek nézi őket.

Az összes szereplő között, kétségkívül, Ulysses a legtehetségesebb. Campbell úgy érzi, Shakespeare vele azonosul. /i.m,232./ Jan Kott az új reneszánsz világ racionalista képviselőjét látja benne. /i.m,93-4./ Úgy vélem, sokkal inkább az új, a dicsőségesen előretörő barokk, az abszolút monarchia eszméinek megtestesítője Ulysses, akinek machiavellisztikus, utilitárius eszméi —még ha igaza is van— semmiképpen nem lehetnek rokonszenvesek, különösen, ha hozzávesszük, hogy ő is lándzsát tör a háború mellett, bár —éppúgy, mint Hector— világosan látja, hogy az egész vérontás egy "felszarvazott férj, meg egy ringyó" /II,iii/ miatt folyik.

A két "bohóc" alakja sem kevésbé indekórus. Pandarus trójai főúr, ám beszéde, viselkedése másra utal. Sikamlós malackodásait alantas stílusban mondja el, s a darab végén elhangzó dalocskája a winchesteri lotyókról igazán excentrikusnak mutatja. A másik jester, Thersites, véresszájű figura. Ő a háború kommentátora, szigorú kritikus, de oly mocskos-szájű, hogy igaza mellbevág, undorit. "Thersitesnek igaza van. Na és ha igaza van? Thersites aljas." /KOTF,98./

/F/ Az eddigiekből kitűnt, hogy a darab valamennyi szereplője indekórus; a szatíra törvényei szerint nincs egyetlen karakter sem, aki legalább a bűnben nagyságot tudna felmutatni. A Troilus és Cressida szereplőit sujtó degradációt végigkövethetjük a darabban érintett értékeken és mis eszményeken: indekórus a háború, szerelem, barátság, de még a bolondság is,

hiszen a bolondok sem a más Shakesneare-darabokból megszokott kedves, vagy kegyetlenül bölcs bohócok.

Szerelem és háboru problémája szorosan összefonódik, hiszen egy alanszövet hordozza mindkettőt: a trójai konfliktus. Érdekes megfigyelni a dialektikus láncolatot: a szerelem lealjasodik, mert háboru van. A háboru aljas és demoralizálja a harcosokat, mert azok tudják, hogy értéktelen célért harcolnak. Ez az értéktelen cél azonban ismét csak szerelem: a Helena, Menelaus, Paris háromszög, melynek előzménye megint csak egy háboru volt — ismeretes, hogy Heraklész elrabolta Trójából Priamos nővérét, feltehetően szerelmi okból, és így tovább a végtelenségig. Aljas háboruk és tisztátalan szerelmek láncolata így kozmikus értelmet nyer. Cressida sorsa valóban szánalomra méltó, szerelme kegyetlenül megrajzolt. Kerítő hozza össze Troilussal, "vihogása kíséri első éjszakáját" /KOTT,95./, boldogsága egyetlen éjszakára méretett, reggelre már a háboruval kell szembenéznie. Bukása, hűtlensége már csak az utolsó lépés. Romlottsága kezdettől fogva nyilvánvaló, a szajháért folytatott háboru, az önmagába hulló világ meghatározza sorsát. Az a világ, mely Hamlet számára börtön, az a világ, mely a dán királyfi nőgyűlöletét is kiváltja, s a szerencsétlen Ophéliával szembeni kegyetlenkedésre készíteti.

Shakesneare a szerelemhez hasonlóan nem kiméli az államot sem. Feltárja a 16. századi humanizmus korlátait, "gyakorlat és elmélet ellentétét" /v.ö:KETTLE,139./; Hamlet, Hector, Ulysses egyaránt tisztán látják, hogy a reneszánsz elmélet által megbélyegzett zsarnokságot, kegyetlenkedést és emberi aljasságot miként szentesíti a politikai gyakorlat.

"Rohadt az államgépben valami" /I,iv/, olvassuk a Ham-

letben; a Troilus és Cressida-ban ezt a szemléletet a két tanács-szin példázza. A görögök haditanácsán Ulysses tárja fel két nagy monológban a bajok okát. A rend és fegyelem hiányában, az erkölcs felbomlásában kell az okot keresni:

...Zúzd a rangfokot,
Minden magas terv látrútt, s beteg
A vállalkozás! Mi más tartja fenn
A községeket, iskolai rendet,
Városi céhet, a távoli partok
Bákás kereskedelmét, születés,
Elszűzlöttség jogát, kort, babért,
Jogart, koronát, mint a rang és az érvény?
/I,iii/

A rend és harmónia edzetelése után ennek megszüntére tér ki, az elkövetkezendő katasztrófákat írja le:

...az erő önkény lesz, az önkény
Mohóság, s ez az egyetemes farkas,
Mit erő és önkény közösen segít,
Egyetemes brédára kényszerül
S végül magát falja fel. Aramemnon,
Ha megful a fuldokló rend, ez a káosz követi.
/i.h./

Ulysses beszédének dramaturgisailag is nagy fontossága van. A rend eszmájének e kifejtése kontrasztul szolgál a megvalósuláshoz: a darab tetőpontján Cressida árulása a rend összeomlását mutatja.

A trójaiaknál hasonló szakadók titong gondolat és cselekvés között, féktelen szenvedélyeik nélkülözik a személyes, nemzeti és természeti rend törvényeinek kontrollját. A görög haditanács dramaturgiai párja a trójai vezérek vitája. Hector ugyancsak világosan látja a természeti rendet, mely Heléna kiadatását követeli:

...van törvény minden jól szervezett
Társadalomban, hogy letörje a
Veszett átványok lázadó dacát.
Ne kéri Heléna a spórtai
Király felesége —s tudjuk, hogy az—
Természetes, és nemzetközi jog
Követeli, hogy kiadjuk.
/II,ii/

Végül Hector mégis sutba dobja a józan ész érveit, s az anakronisztikus becsületkódex alapján a háboru folytatása mellett dönt. A darab részletes elemzése fényesen bizonyítja, hogy Shakespeare még a rendetlenség, zavar, anarchia és káosz érzékeltetésére is milyen gondosan kimunkált és imponáló konstrukciót alkalmazott, ugyanis a dráma bővelkedik zseniálisan szerkesztett párhuzamokban és ellentétekben mind a szituációk, mind a karakterek tekintetében.

/G/ Végezetül szeretnék még néhány dolgot hangsúlyozni. Semmiképpen sem akarom túlértékelni a Troilus és Cressidát, ám, úgy érzem, elengedhetetlenül szükséges végre méltó helyére tenni, kiküszöbölve az olyasfajta véleményeket, miszerint a darab zavaros, érthetetlen, inkább olvasásra, mint előadásra való, miként Kéry László mondja. /SHAK, 4:689./

Természetesen nem a Troilus és Cressida Shakespeare legjobb műve, de fontos, hogy lássuk horderejét. A Hamlet és a keserű komédiák jelentik alkotói pályáján azt a fordulópontot, amikor —személyes csalódásai és az ország életében bekövetkezett változások hatására— levetkőzi a század harmadik negyedében —viszonylag rövid ideig— virágzó angol reneszánsz lassan korszerűtlenné váló hagyományait, s végérvényesen megtalálja saját hangját, mellyel az emberiség örök problémáiról az örök emberiségnek tud szólni.

Kétséggkívül a nagy tragédiák jobban megragadják a dolgok rendjében keletkezett szakadékokat, a késői románcok pedig a világ kozmikusabb, differenciáltabb megértéséről tanuskodnak; az sem képezi vita tárgyát, hogy a talányos darabok kö-

zött a Hamlet viszi el a pálmát, ám e folyamatban a Troilus és Cressida is jelentős helyet foglal el: tanúsítja, hogy a költő megértette egy korszak üzenetét és általános érvényűvé emelte azt. A darabban az olasz neoplatonikus humanista, Patrizi szavai visszhangoznak, melyeket 1570-ben, Itáliában írt: "...Minden dolog összezavarodott, mindenki a másét foglalta el rabolva, gyilkolva, csalva. A tehetséget a vakmerőség és bűn szolgálatába állították, állandóan új mesterkedéseket és új üzelmeket találtak ki embertársaik elnyomorítására... Így éltek ezelőtt az emberi társadalmak, így élnek, és így fognak élni a jövőben is, állandó hullámlás és változás közepette, átmenvén egyik korból a másikba." /KOLTAY-KASTNER, 335-6./

F O R R Á S J E G Y Z É K

CAMPBELL, O.J.: Troilus and Cressida, in CAMPBELL: Comical Satyre. San Marino, California, 1938.

ELLIS-FERNOR, Una: "Discord in the Spheres": The Universe of Troilus and Cressida, in Discussions of Shakespeare's Problem Comedies. Boston, 1961.

HAUSER, Arnold: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp, 1968, Gondolat

KETTLE, Arnold: A Hamlettől a Learig /Ford: Rész Ádám/, in Shakespeare a változó világban. Bp, 1964, Kossuth

KLANICZAY Tibor: A reneszánsz válsága és a manierizmus, in K.T: A múlt nagy korszakai. Bp, 1973, Szépirodalmi

KOLTAY-KASTNER Jenő: Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Szöveggyűjtemény /Vál: K-K.J., bev: Bán Imre/. Bp, 1970, Akadémiai

KOTT, Jan: Két bámulatos mai fiatal: Troilus és Cressida, in KOTT: Kortársunk Shakespeare /Ford: Kerényi Grácia/. Bp, 1970, Gondolat

LAWRENCE, W.W: Shakespeare's Problem Comedies. New York, 1931. 2nd ed: New York, 1966.

- LEGOUIS and Cazamian's History of English Literature. An Aldine Paperback, London, 1971, Dent & Sons Ltd.
- LOTMAN, J.M: Szöveg, modell, típus. Bp, 1973, Gondolat
- McALINDON, T: Language, Style and Meaning in Troilus and Cressida, PMLA, 1969. January
- PUTTENHAM, George: The Arte of English Poesie, 1589. Ed: Edward Arber. London, 1869.
- SHAKespeare /William/ Összes Drámái. Bp, 1972, Magyar Helikon
- STEINER, George: A tragédia halála /Ford: Szilágyi Tibor/. Bp, 1971, Európa
- SZENCZI-Szobotka-Katona: Az angol irodalom története. Bp, 1972, Gondolat
- THOMAS, Keith: Religion and the Decline of Magic. London, 1971, Weidenfeld & Nicolson
- TOOLE, William B.: Shakespeare's Problem Plays. London / The Hague / Paris, 1966, Mouton
- YATES, Frances A.: The Theatre of the World. London, 1969, Routledge & Kegan Paul

Béresi Csilla:

PINTER: A GONDNOK

BECKETT: GODOT-RA VÁRVA

VÉGJÁTÉK

/Összehasonlító elemzés/

A modern dráma - mint minden művészet - tükrözi a mai ember helyzetének változását a világban, s ennek egyik aspektusát, az ún. elidegenedést is. Érdemes tanulmányoznunk a drámanak azokat a jellemzőit, amelyek a művészi tükrözés szintjén mutatják a változást. A tükrözésnek direkt és indirekt formáit különböztethetjük meg, természetesen csak az absztrakció szintjén. A direkt tükrözés regisztrálja az ember-ember viszony, a kommunikáció, az ember-tárgyi világ viszonyának változását. Az indirekt tükrözés formái:

a./ szimbólumrendszer alkalmazása /fontos a rendszer közegének megválasztása/
a drámai közlések minősége.

b./ a dráma felépítése, a szereplők fejlődése vagy ennek hiánya, viszonyuk az időhöz.

Az elidegenedés mértékétől függően a felsorolt jegyek más-más módon jelennek meg. Három drámát vizsgáltam ebből a szempontból: bizonyítani szeretném, hogy A gondnok elején áll egyfajta "elidegenedési sornak", a Végjáték utolsó állomását képviseli, s a Godot-ra várva átmeneti helyet foglal el a kettő között.

Vizsgáljuk meg először Pinter drámáját! Kiindulópontunk a tükrözött valóság átalakulása: ahol az embernek emberhez való viszonya problematikussá vált. Az elszigetelődött ember alapvető reakciója a menekülési ösztön, védekezés a másik feltételezett támadásaival szemben, az ismeretlen ellenfél titkainak fűrkészése. Maga az alaphelyzet, - három, a külvilágból egy szobába szorult ember - a menekülés-motívumot fejezi ki: a szoba számukra menedék. A menekülési-támadási reakció Davies, a befogadott öreg csavargó esetében a legfeltűnőbb, megtaláljuk ugyan Mick-nél is, övé azonban a tulajdonos viszonylagos biztonsága. Az előbbi jelenség kommunikációs vetülete, az emberek feleslegesen beszélnek, hogy el ne árulják magukat. A redundancia Mick és Davies esetében is a védekezés eszköze. A kommunikációs változások befolyásolják ember és tárgyi világ viszonyának alakulását. A többi emberrel már csak támadó-védekező jellegű kapcsolatot fenntartó ember magára marad a tárgyi világgal szemben, tárgyakhoz való viszonyában pedig a tárgy lesz az uralkodó-meghatározó, az ember a kiszolgáltatott. Ez összefügg az izolálódott ember személyiségvesztésével, tárgyasulással. Az összefüggés kölcsönös, a tárgyaknak való alárendeltség megakadályozza az embert emberi kommunikáció létesítésében. /Az ember kommunikációs képtelensége szintén visszahat az -ellenséges- emberi viszonyokra, a gyanakvás egyik forrása a másik ember megértésének képtelensége./ A tárgyi világba szorult ember különleges érzelmekkel kötődik a tárgyakhoz, így akar biztonságra szert tenni /ld. Mick tulajdonosi biztonsága, harc a

gondnokságért/. Ezzel kapcsolatban jelentkezik rend és zür-zavar problémaköre a drámában. Az előbbiekből adódik a tárgyi világban - az egyetlen lehetséges világbanvaló rendteremtés lehetetlensége. Davies alakján keresztül kiválóan nyomon követhetjük a problémát. Jóval bonyolultabban, csak a szimbolikus jelzések szintjén jelentkezik Aston esetében, nála ugyanis a személyiségvesztés szemünk előtt játszódó folyamat.

A gondnoknak sajátos szimbólumrendszere van, melyben a szerző egyrészt tárgyakat alkalmaz: a tárgyiasság mindent átható közege miatt nem is lehet másként. A szimbólumrendszer megválasztása tehát következménye a tükrözött valóságnak. A tárgyaknak azonban csak egy része illeszkedik a szimbólumrendszerbe, azok, amelyek a tárgyi világ misztikus tulajdonságait fokozottan hordozzák. A szimbólumrendszer tehát nem is közvetlenül a tárgyas szférából, hanem inkább a tárgyfetisizmusból adódik. Az elidegenedés e jelensége szükségszerűen hozza magával sajátos szimbolikus eszközök alkalmazását. S Pinter dramaturgiájában különösképpen indokolt megjelenésük, hiszen ő az elidegenedést még a hétköznapi világába ágyazottan ábrázolja, egyszerre tükrözi a jelenség- és az elidegenedett, embert veszélyeztető lényegvilág sajátosságait. A szimbólumrendszerbe gesztusok is kapcsolódnak, megnövekedett jelentőségük oka a szóbeli közlések elértéktelenedése. A szimbolikus dráma természetesen nem újonság, megjelenése a világirodalomban azonban történelmileg determinált, olyan valóság tükrözési módja, amelyben megindult az abszurdvá válás folyamata, jelen-

ség- és lényegvilág egymástól való elszakadása. Pinter drámái mindenestre ebbe a világirodalmi folyamatba illeszthetők.

Külön kell megemlékeznünk a dráma egyetlen "fejlődő" alakjáról, Aston-ról. Ő az egyedüli ellentmondásos egyéniség, sőt a másik két szereplővel szembeállítva személyiség, jellemvonásainak ellentmondásossága összefügg alakjának fejlődő-dinamikus jellegével. Emberekhez közeledése és elzárkózása a dráma jelenidejében, a második felvonás végén elhangzó monológjáig sajátos egyensúlyi helyzetben van. Hasonlóan ellentmondásos egységet képeznek a monológ multa vonatkozó információi is. A monológ egyébként a dráma egyetlen nem-redundáns közlése: Aston jelenbeli tetteinek indoklását adja meg. A valaha egyértelműen nyílt, alakozó Astont a tárgyias, uniformizáló külvilág fosztotta meg személyiségétől. Aston alakja átalakuláson megy keresztül a dráma befejezéséig. A harmadik felvonás végén, Davies-szel való nyílt szembekerülésekor, végleg elutasítja az emberi kapcsolatokat. Alakját a másik két drámában követhetjük nyomon, ha szempontunk az ember elidegenedési fokozatokban való előrehaladása. A vele analóg drámai alakok azonban már nem fejlődő hősök.

A dráma szereplőinek az időhöz való viszonyáról is emlékezzünk meg! Mick és Davies bizonytalan, feltételes, lényegében hazudott jövő időben léteznek, része az hiábavaló rendezésművészi törekvéseiknek. Aston az egyetlen szereplő, akinek multja van, nem véletlenül, hiszen ez indokolja személyiségvesztését, jelenbeli változásait.

Szólnunk kell még Pinter drámaépítési technikájáról. A

motivumok finom egymásbaszövése, bujkáló, rejtett, majd váratlanul nyílt megfogalmazást nyerő jellege jellemző Pinter módszerére. Ez a dramaturgia szükségszerűen következik az ábrázolt valóság viszonyaiból, hiszen mindent átható lényeges motivum az alakok rejtőzködése, bujkálásuk. Természetesen ez a drámaépítési módszer nagyon is hagyományos. Pinter drámáinak különössége éppen hagyományos és modern eszközök együttes alkalmazásából adódik.

A logikus sorrend most az lenne, hogy a Godot-ra várva c. drámával foglalkozzunk, mint az elidegenedés ábrázolásának következő lépcsőfokával. A motivumok egyértelműbb jelentkezése miatt módszertanilag célravezetőbb azonban a legutolsó stádiumot mutató Végjáték elemzése. Az alapvető különbséget ember-ember viszonyának megváltozása jelenti. Pinternél az egyik ember a másik számára veszélyt is hordozott, szükségszerű volt így az emberek kutató kíváncsisága, ha ez nem is a másik személyiségére irányult tárgyi szinten mozgott csupán. A Végjátékban teljessé vált az ember elidegenedése, oly annyira, hogy már az ellenséges viszony is megszűnt az emberek között, az egymást kutató magatartást közöny váltja fel. S míg Pinter egyes alakjai között személyiségük bomlásának megfelelő különbségek voltak, a Végjáték szereplői csupán egyetlen dologban különböztethetők meg, a kiszolgáltatottság fokában. Azonban ez a különbség is önmagát szünteti meg, a szereplők számára nincs jelentősége, illetve ez a jelentőség állandóan változik. Fontos hangsúlyozni: a probléma Pinternél még teljes sullyal jelentkezett, sőt a személyiség elvesztésének fő okát épp a

külvilágnak való kiszolgáltatottságában látta. Beckett a személyiség elvesztésének folyamatát már nem ábrázolja, csupán ennek végeredménye áll előttünk. Így az emberek közötti kapcsolatokról, amelyek a személyiség bomlását eredményezhették, csak igen homályos utalások hangzanak el. Hamm "írói" monológja információ a segítségadás elutasításáról. Ebben az értelemben Hamm Aston elidegenedettebb alteregója. Beszélnünk kell az egyéniség bomlása kapcsán az emlékezet, álom motívumainak alakulásáról. Az emlékezet elvesztésére A gondnokban csak utalás történt, Aston monológjában. A Végjátékban a kérdésnek már nagyobb jelentősége van. Nagg és Nell alakján keresztül Beckett részben fiziológiai magyarázatát adja. Az álom-motívum szintén más formában jelenik meg, mint Pinternél: a tárgyiasság közegében élő szereplők ott nem álmodtak, s ha igen, akkor is letagadták, hiszen az éberség hiánya, a kontroll nélküli álom kiszolgáltat. Hamm viszont intenzíven álmodik, sőt álmodozik, álmai azonban sajátosan fiziológiai szinten jelentkeznek /pl. saját szívét látja/. Az álom-, emlékezet-motívum fokozott jelentkezésének oka az, hogy Beckett - mivel genetikáját nem adja meg - a személyiség bomlását autogén folyamatként ábrázolja. Mivel azonban személyiség már nem létezik, csak fiziológiai lények, a fenti motívumokat sajátos fiziológiai közegben jelentkezve láthatjuk.

A Végjátékban is jelentkezik a Pinternél oly fontos menedék-motívum. Furcsa módon, hiszen az emberek támadóvédekező reakciói eltűntek. Beckett-nél a négyfalu zárt helyiség nem ember ellen véd, a támadó erő ismeretlen, pusztulással

fenyeget. Az ember itt egy végsőkéig elidegenedett, megismerhetetlen univerzummal áll szemben, kozmikussá növekedett kommunikációs képtelensége. Az emberek közti viszony változásának kommunikációs vetületeként redundánssá vált mindenféle közlés. Láttuk: Pinternél a redundáns elemek közé nem-redundánsak is keveredtek. Természetesen itt nem az a szempontunk, mit közöl számunkra a dráma, hanem az, mit jelentenek a szereplők közlései maguk és egymás számára. A redundancia egyik formája - akárcsak Pinternél - az ismétlődés. A másik forma sajátos oszcillációs módszer alkalmazása, ez kommunikatív vetülete az emberi reakciók pillanatról pillanatra történő változásának.

Vizsgáljuk meg a tárgyi világban végbemenő változást! Első megközelítésben azt mondhatjuk, a tárgyak elvesztették - Pinternél oly fontos - befolyásukat az emberre. Sőt egyszerűen eltűnnek, nyomuk vész. S míg Pinternél az ember a tárgyi szférába szorul, a Végjátékban - mint láttuk - ennek sajátos, előrehaladottabb elidegenedést mutató változatában, fiziológiai közegben létezik. A fiziológiai lények jellemző vonása a csonkaság, az egész drámát áthatja az a folyamat, amely ebbe az irányba tart. A tárgyi világtól is megfosztott fiziológiai embernek a vég felé mozgása ez, egyetlen szférában létezik már csak, s ez is a szemünk előtt válik semmivé. A tárgyi világ kétarcuan viselkedik. Egyrészt mozdulatlan, másrészt mozgást is végezhet, ez mint láttuk, a tárgyak eltűnése, azonos irányu a fiziológiai hanyatlással, azonban független is attól, semmiféle hatással nincs rá. Ha az előbbi sémánál részletesebben elemezzük ember

és tárgyi világ viszonyát, láthatjuk: a tárgyak szintén illeszkednek a dráma oszcillációs rendszerébe, jelentőségük így állandóan ingadozik, mégpedig a pinteri szélső értékektől a beckettii legszélső mutatókig. A két pólus szemléletesíti egymást, köztük helyezkedik el a közömbösség szférája, mintegy a kettő eredője, ez uralja a dráma légkörét.

Beszelnünk kell még a tárgyak abszurdításának forrásáról. Pinternél hasonlóan két szempontból kezdődik meg a tárgyak abszurdvá válása. Megváltozik egyrészt a tárgyak közötti viszony, mindez a rend-zürzavar kérdéskörrel függ össze. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy Pinter drámája a mindennapiság közegében ábrázolja a születő abszurditást, ily módon az egyes tárgyak közti számunkra szokatlan viszony mindig a tárgyak megszokott, mindennapi viszonyaival kontrasztba állítva jelentkezik. Szorosan összefügg az előbbiekkal a másik szempont is, az ember tárgyi világ viszonylat abszurdvá válása Pinternél. Beszéltünk már arról, hogy egyes tárgyak fantasztikus befolyásra tesznek szert az emberrel szemben. /tárgy-fetisizmus/ Az előbbi probléma, a tárgyak közti viszony változása részben éppen e jelenségnek köszönhető: a különleges befolyással rendelkező tárgyak megjelenés a mindennapiak mellett szintén abszurd tárgyi viszony. A mindennapiság és különösség együttételének ábrázolásbeli vetületéről, Pinter szimbolizmusáról beszéltünk már. Beckett-nél az abszurdítás forrása szintén kettős: egyrészt a tárgyak élettelen világához, másrészt az emberhez való viszonyából adódik. Pinterrel szembe-

állítva Beckettnél a tárgyak már nem viszonyaikban, hanem önmagukban is abszurdak. Hiányzik itt a mindennapiság közege, s az ebből adódó viszonyrendszer. A tárgyak beckett-i abszurditása azonban szintén felfogható viszonyváltozásnak, konkrét megjelenésükben hordoznak valami megfoghatatlan általánost. A tárgyak konkrét jelentéktelenségéhez képest az egész valóság, az egész univerzum mozdult el, s így vált egymáshoz való viszonyuk szükségképpen abszurdá. Az abszurditás másik forrása a Végjátékban ember és tárgyi világ viszonya. Végeredményben megszűnt a tárgyak pinteri befolyása, már nem ezek, hanem a mögéjük rejtőző univerzum veszélyezteti az embert.

Még egy motivumot kell megvizsgálnunk a Végjátékban, a rend-zűrzavar problémakör jelentkezését. Uralkodó elem az elidegenedés stádiumában a zűrzavar. Ugyanakkor a rend bizonyos vonatkozásai is megjelennek a drámában, ezeket azonban szintén oszcillációs eszközök semlegesítik. S mivel így immár a zűrzavarnak sincs jelentősége többé, nincs a tárgyak viszonyainak sem, ezért mondhattuk, hogy önmagukban is abszurdak. A rend-problémával így felvillant egy pillanatra a mindennapiság is, ezért jelenhet meg a pinterihez hasonlóan szimbolikus jelentőségű tárgy, az óra a Végjáték szinpadán. Míg azonban Pinternél még a mindennapitól elütő különösség volt az abszurd, Beckettnél a különöstől elütő mindennapi.

Vizsgáljuk meg ezek után a dráma szerkezetét! A gondnok egy multbeli és egy, a dráma végén lezajló esemény közt eltelt idő történéseit ábrázolja, a Végjáték ezzel szemben egy befejezett kezdet /ahol A gondnok végződött/ és egy végső, immár valóban legvégső befejezés közötti időszakaszt ábrázol, ahol azonban lényeges történések már nincsenek. A Végjáték sajátosságait ezek szerint meghatározza, honnan indul ki /láttuk összefüggéseit Pinter drámájával/, de az is, hova tart. S ez már a pinteritől részben eltérő jegyeket is eredményez, ilyen a fiziológiai illetve tárgyi szféra vég felé mozgása is. Hasonlóan különbség van a drámák építkezési technikájában, az említett oszcillációs módszer áthatja az egész dráma építményét, ez Beckett egyetlen lehetősége arra, hogy az elidegenedés általa ábrázolt végső stádiumát drámai műben egyáltalán megjeleníthesse. Itt tehát nem rejtegetett információk váratlan kibukkanásával van dolgunk, mint Pinternél, az alapmotívumok igen hamar kifejezést nyernek, ezek bemutatása több oldalról, többféle elhelyezkedésük az oszcillációs rendszerben: maga a dráma.

Meg kell még vizsgálnunk az egyes szereplők viszonyát az időhöz. Láttuk: a tárgyi világhoz kötődés a tárgyiasság közegében élő Mick és Davies esetében együtt járt azzal, hogy bizonytalan jövő időben éltek. Hamm-nél mikor egy percre felébred a tárgyi világ igézete, felvillan egyfajta feltételes jövő idő is. Azonban, s ez így látszólag ellent-

mondás, a tárgyi világ pusztulásakor is megmarad a jövő időben létezés. Az ellentmondás feloldható: ez a jövő idő már Pinternél is ellentmondásos volt, a Végjátékban üressége abszolúttá válik. A várakozás-motívum végjátéki értelemben nem más, mint ennek a tökéletesen üres jövő időnek beckettje megfelelője.

Vizsgáljuk meg ezek után a Godot-ra várva átmeneti jegyeit a két dráma képviselte elidegenedési lépcsőfok között! Megtaláljuk itt a Végjátékból már hiányzó sajátos pinteri védekező-támadó effektust. Az egymás iránti gyanakvás hálózatszerűen épül ki az egyes szereplők között, s jelentkezik az ellenség-motívum párja is, a segítségadás kérdése, természetesen a segítség elutasítása formájában.

A Godot-ra várva szereplői ugyanakkor bizonyos érzelmekkel is viseltetnek egymás iránt, Vladimir és Estragon szánják Luckyt, felháborodnak Pozzon, sértegetik egymást és meg is sértődnek. Sőt néha tulzottak, ezért abszurdak is érzelmi reakcióik. Pozzo halálosan szenved Lucky monolója alatt, s Vladimir és Estragon is különösen izgatottak lesznek. Ugyanakkor a közömbösség is jellemzi a dráma szereplőit. Ennek oka egyrészt az emberek fokozódó elszigetelődése, tehát a kiindulási pont. Másrészt, akárcsak a Végjátékban láttuk, a végpont - ez a dráma is várakozás - szintén befolyásolja érzelmeik jelentéktelenné válását.

Jelentkezik a menedék-motívum is, a dráma sajátossága, hogy az emberi kapcsolatok, pontosabban Vladimir és

Estragon viszonya is ilyen menedék-jellegű. A külvilág-veszély képlet pinteri konkrét formája mellett egyéb módon is megjelenik, és sajátos, tiszta átmenetet mutat a két másik drámában való jelentkezése között. Elvontabb, irreálisabb veszélyről van már szó, ezt azonban még mindig emberek testesítik meg. Az ellenséges támadó fél kiismerhetetlenségének kérdése szintén általánosabb formában jelentkezik, azonban még mindig egy, habár irreális személyhez kötött /ámbar Godot nem egyértelműen ellenséges erő/. A kérdés itt is összefügg a kommunikáció-képtelenség problémájával, s itt is, a Végjátékhoz hasonlóan, meglehetősen kozmikus formában jelentkezik. A kommunikáció bomlása ugyanakkor sajátos, a pinteritől már eltérő jegyeket is mutat. Pinternél a kommunikáció lehetetlensége egyértelműen együtt járt a másik felé forduló kíváncsiság erősödésével. Beckett alakjainál azonban a másik közlései iránti teljes közömbösség is jelentkezik, mivel az izolálódás folyamata előrehaladottabb. A kommunikációs képtelenség másik beckett-i sajátossága: forrása részben a személyiség autogén bomlása. A személyiség disszociációja következtében nem azonos önmagával, s így képtelen a kommunikációra /ezt láttuk a Végjátékban is/. Hasonló jelenséget azért Pinternél is találtunk: az emberek tárgyas szférában létezése akadályozta a kommunikációt. Beckett-nél az autogén bomlás egyik fő tünete az emlékezet elvesztése, amelynek sajátos funkciója van a drámában. A szereplők nem emlékeznek arra,

mit mondtak az előző pillanatban, így természetesen képtelenek valódi kommunikációra is. Az autogén bomlásnak az előbbivel ellentétes hatása is van a kommunikációra, az emberek önmaguk elől menekülve keresik egymás társaságát: gyötrő látomásaiktól, a halállal szembenező gondolkodástól akarnak szabadulni. S mivel a beszéd ellentétes a gondolkodással, a személyiségnek ez a külvilág felé törekvése éppen úgy redundanciával jár, mint a rejtőzködés. A redundanciának egyébként is fontos szerepe van ebben a drámában.

Láttuk tehát, hogy a Godot-ra várva átmenetisége a következő sajátosságokat eredményezte: nagyobb szerephez jutott a külvilág-személyiség kapcsolat ábrázolása, mint a Végjátékban, de már nem volt olyan hangsúlyos, mint Pinter-nél. Ugyanakkor a személyiség autogén bomlásának ábrázolása - mely az elidegenedetebb, az elidegenedés okaira kevésbé figyelő ábrázolás következménye - itt még erőteljesebb, mint a Végjátékban, mert inkább tart még kezdeténél. A Végjátékban már csak fiziológiai vonatkozásaiban jelenhetett meg, a Godot-ra várva c. drámában a tudatos, vizionáló és álmodó személyiség van még jelen, innen az emlékezet-motivumnak a Végjátéknál hangsúlyosabb szerepe. Természetesen a személyiség fokozottabb jelenléte a bomlás stádiumában ellentmondásainak, nagyon is problematikus voltának felfokozottságát jelenti. Láttuk mennyire meg akar szabadulni a személyiség tudatos létének terheitől,

gyorsítva ön maga bomlási folyamatát. A tudatosság terhe részben a véggel való szembenézés, a végpont így visszahat a kiindulópont-ra, gyorsítván a széthullási folyamatot.

Vizsgáljuk meg a tárgyi világ jelentőségének alakulását a Godot-ra várva esetében. A tárgyi világ hasonlóan ellentmondásosan van jelen, mint a Végjátéknál: a tárgyak iránti affinitással együtt jelentkezik a tárgyak jelentéktelenné válása. Azonban itt az ellentmondás két pólusa közti viszony más, a Godot-ra várva esetében a tárgyak iránti affinitás dominál. Így fontos - Pinterhez hasonlóan - a tárgyak feletti uralom kérdése is. Pozzo egész viselkedését megszabja, hogy ilyen birtokosként jelenik meg előttünk, biztonsága a Mickéhez hasonló. Az emberi kiszolgáltatottság is a tárgyiasság szférájában jelentkezik, Lucky Pozzo birtokát képezi. Nagyon érdekes, ahogyan a kiszolgáltatottságnak ez a Pinterhez közelítő, tárgyas változata tisztázatlan körülmények között a szemünk előtt fejlődik át Végjáték-beli fiziológiai változatába: Pozzo megvakul, s így részben függő helyzetbe kerül Luckyval szemben. Hogy Pozzo és Lucky mint Hamm és Clov jelenik meg a Végjáték-ban, nagyon is nyilvánvaló összefüggés, mindenesetre fontos felfigyelni a két dráma kapcsolatában arra, hogy az elidegenedés fokozatainak ábrázolása és a két szféra átváltása között milyen összefüggés van.

A tárgyak eltűnése a Végjátékhoz viszonyítva csak szórványosan jelentkezik, mindenesetre előfordul a drámában,

A tárgyi világ mozgásának azonban van egy, a Végjátéktól különböző jegye. Láttuk, hogy ott a mozgás egyértelműen a semmi felé történt, itt azonban van példa ellentétes irányu, a pusztulástól az élet felé haladó mozgásra is. Ezt ugyan - csupán s nem véletlenül - egyetlen példa képviseli, a második felvonás elején kihajtó fa. Vetülete ez a tárgyi szférában a megváltás-motivumnak, ami a Godot-beli várakozást a Végjátéktól különböztetve teszi. Néhány szót kell szólnunk erről a motivumról is. Elsősorban Godot az, aki a menekülés hordozója lehet. Láttuk azonban alakjának ellentmondásosságát, bizonyos vonatkozásokban ellenséges, kiismerhetetlen erő. A vallási motivum egyébként viszonylag gyakran fordul elő a Végjátékkal összehasonlítva, ahol nyíltan kimondják, nem hisznek Isten létezésében. Ellentmondásos módon jelentkezik a motivum Lucky alakjában is: szenvedése /különösen a rárakott teherrel/ kissé ironikus persziflázst adja Krisztus kálváriájának. A megváltás-motivumra egyébként direkt utalások is találhatók Luckyval kapcsolatban, Pozzo a Megváltóról elnevezett piacra viszi eladni. A Godot-ra várva, mint láttuk, a Végjátékkal szemben meglehetősen bővelkedik szimbolikus utalásokban. A különbség oka szintén az elidegenedés fokozati eltéréseiből vezethető le /ld. abszurditás kérdése/. Nem mintha a Godot-ra várva a mindennapiság közegében létezne, világa azonban még nem tér el annyira a mienkétől, hogy vallásos- kulturális utalásokat meg ne engedne a dráma. A kulturális hagyomány felhasználása szintén egyfajta tapasztalati - ha nem is hétköznapi - szférát jelent.

Nézzük meg a továbbiakban a dráma időbeliségét! Ezzel kapcsolatban felmerül a rend-zürzavar motívum is. A drámában van egyfajta, ámbár külsődleges változás az idő múlásában. Ez a külsődleges időhöz kötöttség ugyan problematikus, mégis kevésbé elvonttá teszi a várakozást. Godot például szombati napot jelöl ki a találka időpontjául, a baj csak ott van, a szereplők nem tudják, milyen nap is van éppen. A világ időbeliségének rendje a szemünk előtt válik problematikussá Pozzo alakjában, párhuzamosan azzal a változással, ahogy a dráma végén mintegy átfejlődik Hamm alakjába. A birtokos biztonságával élő Pozzo még ragaszkodik a rendben muló időhöz, a már vak Pozzo számára a kérdés elvesztette jelentőségét. Látjuk tehát, a dráma végére befejeződik az elidegenedés teljessé válása: a tárgyi szféra helyett létrejött a fiziológiai, az időbeliségben is változás történt, s ezzel tulajdonképpen átkerülünk a Végjáték világába.

Vizsgáljuk még meg a dráma szerkezetét! Az előbb elemeztük a változás jelentőségét a Godot-ra várva esetében. Szerkezetileg éppen ez adja a Végjátéktól való különbséget. Ámbár ott is sor került a tárgyi és fiziológiai szféra mozgására önmagán belül, egymásból való kialakulásuk ebben a drámában játszódott le, s ezzel Pozzo és Lucky is átalakultak. Természetesen a változás nem igazi fejlődés, nem személyiségükön esett. A drámában oly fontos várakozás-motívum eltér a Végjátéktól, alakjai

nem egyértelműen a végre várakoznak, jelen van várakozásukban a remény. Így a végpont visszahatása a dráma felépülésére szintén némiképpen módosul. A Godot-ra várva figurái hisznek még valamennyire az idő kitöltésének szükségességében, Clov és Hamm már nem tesznek ilyen erőfeszítéseket. Az idő kitöltése azonban természetesen már csak redundáns ismétléssel történhet, a dráma alapvető szerkezeti elemének, az ismétlődésnek egyik forrása tehát a végpont által meghatározott. Másik forrása az emlékezet-motivum fokozott jelentőségéből adódik, ezt pedig a kiindulópont, a személyiség meghatározott foku bomlása determinálja. Ez az ismétlődésnek a Végjátékától különböző formáját teremti meg. A Végjátékban ugyanis az ismétlés jóval inkább oszcilláció, azaz ugyanarra a motivumra való ellentétes reakció, ami nem teljesen ugyanaz, mint az azonos motivum fel nem ismerése a Godot-ra várva esetében. A dráma alapvető szerkezeti eleme tehát nem az oszcilláció, hanem a fenti értelemben vett ismétlés.

Itt is szerepel a bizonytalan, feltételes jövő idő kérdése, a dráma ebből a szempontból is átmeneti helyet foglal el: ha a motivum jelentkezésének mennyiségi viszonyait vizsgáljuk, a legtöbb utalást Pinternél találjuk, a legkevesebbet a Végjátékban. Ez az ember elidegenedésének fokozódása miatt természetes, a motivum ugyanakkor a Végjátékban jelentkezik univerzális méretekben /ld. a korábbi elemzést/. S mint Pinternél, szintén szerepel a Godot-ra várva

szerkesztésében is: hasonló lezáratlan, bizonytalan jövő időre utalással végződik mindkét dráma. Ezen belül nem lényegtelen különbség viszont, hogy a Godot-ra várva esetében mindkét felvonás hasonlóképpen végződik, ami a befejezés bizonytalanságának - ha lehet - még további fokozása redundáns ismétléssel.

Megpróbáltam az elemzett három drámában a motivumok változásának vizsgálatával tükrözött valóság és ábrázolási eszközök viszonyát valamelyest nyomon követni. Természetesen nem láthattunk tiszta, képletszerű folyamatokat, a motivumok önmagukban is bonyolult, ellentmondásos formában jelentkeztek, átalakulásuk így szintén nem lehet egyértelmű.

I R O D A L O M

BECKETT, Samuel: Godot-ra várva

A játszma vége /Végjáték/

Európa Könyvkiadó, Bp. 1970.

PIETER, Harold: A gondnok

Hai angol drámák. Európa Könyvkiadó, Bp. 1965.

Az étellift /Modern egyfelvonásosok/

A játszma vége

Európa Könyvkiadó, Bp. 1969. 1. kötet.

HAHKILL Elmer: A névadótól az abszurd drámáig

Könyvkiadó, Bp. 1969.

Kohler Katalin

EZ A HÁZ BONTÁSRA VÁR

/Tennessee Williams hőseinek pszichológiája/

I.

Tragikus ürességet áraszt a bedeszkázott ablakú, félig bedőlt tetejű, bontásra váró nagy épület, ott az alacsony töltes mögött. Vasuti sín fut a vigasztalanul sivár tájban. Vajon honnan hová tart a sinpár, s hány telefonpózna szakítja meg a találkozáshoz vezető utat?

A tejfehér égbe vész a kezdete és a vége, s a tagoló póznák közül is csak néhány látható. Meddig lehet nyújtani a távolságot, amit leesés nélkül megtehet az ember a keskeny sinen? Nem ér, ha segitenek! Egyedül kell végigtornázni az egészet! Ne szólj hozzám, míg le nem esek! És ha leesek? Csak a rokkant baba ne törjön össze! De hát miért törődik Willie a babával, míg a keskeny sinen imbolyog? Talán mert neki csak a térde nyuzódott le egy kicsit, s a babának már koponya-alapi törése is volt? Megtalálja-e a hamuba pottyantott gyémántot? Nem volt valódi gyémánt, de nagyon csillogott. Hátha. Az ég pedig fehér, mint egy tiszta papír, azt lehet rá rajzolni, ami jól esik. De mégis mi esik jól?

Hogyan kerül ez a sok értelmetlen cafrang a gyermek, ártatlan, esendően tiszta Williams-hősökre?

Tetten kellene érni azt a pillanatot, amikor irrever-
zibilissé válnak a lelki folyamatok, amikor lebillennek a
sínről. Bontásra vár a Williams-hősök háza. De ők még nem
költöztek ki belőle, az utolsó pillanatokban is állnak az
omladozó épületben, magukhoz szorítják törött járékaikat,
s a festék beissza a könnyeiket.

II.

Tennessee Williams /Thomas Lanier Williams/ 1911-ben
született Mississippi államban, vagyis a "Délen", az uttörő
telepések, a puritán honalapító atyák, a boszorkányüldözések,
rabszolgatartók, beláthatatlan gyapotültetvények, előkelő
arisztokrata családok degenerálódott, vagyonuk-vesztett
utódai, tengernyi távolságok, sűrűn lakott új városok, zajos
társaságok, a kiáltó magányosság földjén. "At the age of
fourteen I discovered writint as an ascape from a world of
reality in which I felt acutely uncomfortable, It immediately
became my place of retreat, my cave, my refuge. From what?
From being called a sissy by the neighbourhood kids, and Miss
Nancy by my father, because I would rather read books in my
grandfuther's large and classical library than play marbles
and baseball and other normal kid games, a result of a severe
childhood illness and of exvessive attachment to the female
nembert os my family, who had coaxed me back into life."
/FOREWORD/

Az író gyermekkorát nagyszülei házában töltötte. Szülei
házassága már kezdetben megromlott, nem volt bennük megértés
egymás iránt. Az apa, egy nagy társaság utazó ügynöke, mind

hosszabb távolmaradással igyekezett áthidalni az ellentéteket, melyek a két gyermek születése után sem simultak el. A gyerekek, Rose és Thomas egymás legnagyobb szerűbb játszótársaivá, megértő barátaivá lettek. Thomast súlyos betegsége legyengítette, elidegenítette a zajos, élénk gyerektársaságtól, és nővérével közösen maguk köré varázsolták a saját, furcsa álomvilágukat. Csak egymással, a valóságtól távol érezték otthon magukat. Aztán Thomas teljesen magára maradt, mikor a család egy napon érthetetlen módon kezdett viselkedni - Rose-ból nő lett, egyik napról a másikra, és öccse döbbenten figyelte a megváltozott viszonyokat. Egyedül folytatta hát az álmodozást, és a bizonytalanság, magányosság érzéséből, a további tárgyvesztéstől való félelemből született első hitvallása: szeretni annyi, mint veszíteni; és ha valaki nagyon szeret vagy kíván valamit, ezzel olyan sebezhetővé válik, hogy valószínűleg elveszti, amit olyan nagyon akar.

Korán kapcsolatba kerül a huszadik század "legnépszerűbb" betegségével - Rose nővérén felnőttkora küszöbén kitört a schizofrénia. Ez az élmény, tekintettel a kettőjük között még gyermekkorban kialakult szoros kötődésre, determináló hatással volt az íróra. Már az első jelentős drámájában /Üvegfigurák/ a sérült, tulérzékeny idegzetű emberek sorsát vizsgálja; hogyan alakulhat az életük eltárgyiasuló, mind érzéketlenebbé váló világunkban. Az Üvegfigurák nagyjából önéletrajzi írásnak tekinthető - az apa elhagyja a családot - a költői hajlamu fiu prózai munkára kényszerül - beteg nővér - stb./. Az ideges élet, ezerféle inger gyors egymásutánja túl gyors váltásokat követel az emberi pszichikuntól.

Ha nem képes adekvát válaszokat adni, fölborul a személyiség egyensúlya. Williams drámahőse a túlérzékeny, magányos, környezetétől mind jobban elidegenedő ember, aki érzelmi elsivárosodását valamilyen uton-módon kompenzálni akarja, s ezzel egyre több konfliktusba kerül a társadalommal, s önmagával.

"Pszichopátának nevezzük az olyan diszharmóniásan fejlett személyiséget, akinél az egyes személyi összetevők között nincs meg a kellő összhang, és ezért a társadalomba nehezebben illeszkednek be, és a társadalom is másként ítéli meg őket, mint az átlagembereket. A pszichopátiát egyfelől tehát a lelki szerkezet kóros diszharmóniája, másfelől az ebből a diszharmóniából adódó kóros reakciókészség jellemzi". /NYIRŐ, 371./ A pszichopátia környezeti ingerek hatására jön létre, és ugyancsak környezeti hatásokkal megszüntethető. Az elsődleges környezet a család. A család érzelmi légköre rendkívül erős személyiségformáló hatása. Neurotikus szülők, rideg, szeretetlen légkör hatásában nem lehet harmonikus a fejlődés. Másikfajta konfliktuslehetőség, ha a külvilág más normákat állít a személyiség elé, mint amilyeneket az a családban már megtanult. A kétféle, ellentétes hatás megbontja a személyiség egyensúlyát. Az ilyen emberek a társadalom számára mind terhesebbé válnak, ha a környezetük a későbbiekben sem találja velük a hangot. Márpedig az egészségesek hajszolt világa nem ér rá odafigyelni a gyengék lemaradozásaira.

Gerald Weales Tennessee Williams-monográfiája a következőképpen csoportosítja Williams figuráit:

1. The Artist - ide tartozik szerinte többek közt Val /Orpheus alászáll/; Vee Talbott /Orpheus alászáll/; Tom /Üvegfigurák/; Alma /Nyár és füst/; Hannah, Nonno /Az iguana éjszakája/ stb.
2. The Insane - Blanche /A vágy villamosa/; Baby Doll /Baby Doll/; Alma /Nyár és füst/; Lady /Orpheus alászáll/; Isabel /Amig összeszoknak/; Alexandra /Az ifjuság édes madara/; stb.
3. The Cripple - Laura /Üvegfigurák/; George /Amig össze-
szoknak/; Brick, Big Daddy /Macska a forró bádogtetőn/; Kilroy /Camino Real/; Mrs. Venable /Mult nyáron, hirtelen/; Jabe /Orpheus alászáll/ stb.
4. The sexual specialist - Alma /Nyár és füst/; Laura /Üveg-
figurák/; Val /Orpheus alászáll/ stb.
5. The Foreigner - Rosa Gonsales /Nyár és füst/; Silva Vacarro /Baby Doll/; Camino Real minden hőse, stb. /WEALES, 18-22./

Ez a fajta csoportosítás kétségtelenül érdekes és helytálló, de ha megfigyeljük az átfedéseket, erre a következtetésre juthatunk: szexuális problémák az összes hőssel kapcsolatban fölmerülnek. /Ezt a kérdést már a szexuális szempontból még egészen szolidnak mondható egyik első dráma, az Üvegfigurák is boncolgatja; ahol végsősoron arról van szó, lesz-e Laurának valakiye, aki feloldja félelmei, kisebbségi komplexusa, testi hibája, anyja túl erős hatásának terhe alól; a felszabadítás a másik nem részéről, szerelemben, házasságban, nor-

mális szexualitásban történhet, különben Laura maga is megérinthesetlen kiasszony marad az üvegfigurái között./ A szexuális problémák pedig, organikus elváltozásról nem lévén szó, a pszichopatológia területéhez tartoznak.

Általánosan elfogadott tény továbbá az is, hogy a testi hiba, a hosszú vagy gyógyíthatatlan betegség a személyiséget alapvetően determinálja, deformálja, tehát megintcsak a pszichopatológiához érkeztünk, mint ahogy az "idegenek" esetében is erről beszélhetünk, hiszen a kivetettség a társadalomból, egy közösségből, az elszigeteltség, a magány még a legkeményebb ember pszichéjét is neurotizálja. Ilyenformán a 2,3,4,5-ös csoportokat összevonhatjuk, ha nem is elmebetegek, de mondjuk pszichopatológiai esetek megnevezéssel. Marad még a művész típusa: "It appears to me, sometimes, that there are only two kinds of people who live outside 'this so called world of ours' - the artist and the insane". /INTRODUCTION, 3./

A művész és az őrült rokonsága nem Tennessee Williams talál-mánya. A művész is, a pszichopata is "más mint a többi", mindkét embertípus érzékenyebb az átlagosnál. De míg ezt a hiper-érzékenységet a művész a hétköznapinál magasabb szinten, az alkotásban realizálja, az őrült szervező erő hiányában az átlagnál alacsonyabb szinten cselekszik, s érzékenysége csak gá-tolja a beilleszkedésben.

Williams csodás lélektani hitelességgel, pontosan raj-zolja meg ezeket a figurákat. Amiről ír, fontos probléma, meg-oldásra váró nehéz feladat, de jelentősége egyelőre - szeren-csére - még nem univerzális. Igaz ugyan az emberek egyre na-

gyobb csoportjára, de nem igaz az emberiség egészére, bármennyire elgondolkodtató is tendenciájában. Az író pedig megpróbálja bebizonyítani az egész világról, hogy beteges ösztönök, perverz megnyilvánulások mozgatják. Lépten-nyomon univerzális érvényű szimbólumokat, az emberiség egészére rákényszerített definíciókat alkalmaz. A legextrémebb példa erre a Mult nyáron, hirtelen című dráma, amelyben Catharine a szörnyű kannibalizmusról mint "a mi korunk és a mi világunk igaz történeté"-ről beszél. /I.felv./ De jellemző az ilyenfajta általánosításra az Az ifjúság édes madarában elhangzó mondat: "Az emberek közt nem az a döntő különbség, hogy gazdagok-e vagy szegények, jók-e vagy rosszak, hanem az, hogy van ember, aki ki tudja, vagy ki tudta élvezni a szerelem gyönyöreit, s van olyan, akinek nincs és soha nem is volt benne része, csak messziről nézhette sárgán, irigyen." /I.felv. 2.kép/ Vagy akár csak az ehhez hasonló mondatokra gondoljunk: "Két 'rendetlen helyzet' lángra boríthatja a világot, végső katasztrófába sodorhatja, amelyből az atyauristen se húzhatja ki." /Az iguana éjszakája, I.felv./

Blanche du Bois tragédiája sűrítve mutatja be az összes Williams-hős kinlódását. Ő az igazi gyenge ember, aki nagyon erős tud lenni, mielőtt egy nálánál még gyengébbet vél fölfedezni. Ha önmagán nem tud segíteni, lelkesen vállalkozik arra, hogy másokon segítsen, s ezzel talán önmagát is megváltsa. Hasonló indíttatásból cselekszik, mint Alma /Nyár és füst/, a hisztérikus papkisasszony, aki mindenáron meg akarja menteni John lelkét a kárhozattól, vagy mint Hannah /Az iguana

éjszakája/, aki "a gótikus katedrálisok középkori szentjeire emlékeztet, minden ízében nőies és mégis valahogy kétnemű benyomást kelt, s időn kívül él", /1.felv./ aki a saját sor-sán nem tud ugyan változtatni, de képes arra, hogy teremtő művészmagányát másokkal megosztva a tehetetlen embereket tevékenységre, életre kényszerítse. A Hercegnő és Chance /Az ifjúság édes madara/, a két kétségbeesett mániás is Blanche testvérei, akik saját rögeszméjüket követve, pótcselekvés-ként önkéntelenül is egymást támogatják.

Blanche kórképe: szexuális traumából kifejlődő vágy-paranoia. A paranoia olyan kóros személyiségfejlődés, amelynek során a megrendíthetetlen, logikus téveseszmérendszerektől eltekintve a beteg személyisége megőrződik. "A téveseszmék gyakran olyan 'eszményeknek' tekinthetők, amelyek óhajokból, vágyakból származnak, s amelyeket a beteg doxazma-rendszerében megvalósít, avagy megvalósítani képtelen. Az első esetben megalomániás, a másodikban pedig persecutoros paranoiáról beszélünk." /NYIRŐ, 311./ A megalománia egyik fajtája az ugynevezett vágy-paranoia, az ebben szenvedők "astheniás, álmodozó, tartás nélküli személyiségek, akik vágyaikat álmodozás formájában valósítják meg. A beteg ábrándozásában minden - ami után vágyott, és amit az élet megtagadott tőle - valósággá válik, ábrándjait nem tudja elkülöníteni a realitástól. Meggyőződésében az sem ingatja meg, hogy életében semmiféle változás nem következik be, hogy továbbra is magányos, mert ezt ellenségei behatásokkal, magasabb érdekekkel magyarázza.

Vágy-paranoiában elsősorban nők betegednek meg." /NYIRŐ, 311./
Fennáll annak veszélye, hogy a paranoiás beteg "megfertőzi"
a környezetében élő embereket, különösen az egyébként is
pszichopátiás, vagy arra hajlamos személyiségeket, akikben
aztán a beteg szuggesztív magatartása miatt új téveseszmék
indukálódnak. A paranóia mindig valamilyen speciális külső
inger hatására indul fejlődésnek. Blanche betegségében szenvednek: Amanda, /Üvegfigurák/ akinek felfokozott vágya a nőiség,
az elegáns gentlemanek iránt, valószínűleg tönkrement házasságának következménye; szexuális trauma neurotizálja Shannont
/Az iguana éjszakája/ is - a vallásos szellemben nevelt gyermekeket megbüntetik, pokollal fenyegetik az első szexuális játékok miatt, s a megalázás, a verés feltételes reflexmintára rögzül a szexualitáshoz. A büntudati kompenzáció: gyűlölet a büntető Isten, "a villámok és mennydörgések és elevenen boncolt kóbor kutyák Ura" /Az iguana éjszakája, 2.felv./ iránt, valamint szadisztikus késztetések megütni, megalázni a szexuális partnert. Sebastian /Mult nyáron, hirtelen/ élete iskolapéldája annak, hogyan lehet normális hajlamu gyermekben rossz neveléssel kiépíteni a homoszexualitást. A szoros anyáhozkötődés során nem jön, nem jöhet létre semmifajta egészséges kapcsolat a másik nemmel, a gyermek-és serdülőkori "próbálkozások", játékok, a szexuális viselkedésforma megtanulása teljesen kiesik a gyermek életéből. Fokozatosan érvényrejut az a folyamat, ha az "over-protecting" anyja az apával szemben is domináns. Ilyen esetben a háttérbe szoruló apa nem szolgáltat mintát a "gender role" és a pszichoszexuális identitás kialakulásához.

A homoszexualitás és tárgyvesztés fosztja meg Brick /Macska a forró bádogtetőn/ alapvetően infantilis személyiségét is a továbbfejlődés lehetőségétől. Az egyetlen igaz barát, Skipper halálát egy könnyelműen odavetett gyanúsítással az egész polgári világ ítélete okozta. A homoszexualitás sokat és borzongva emlegetett tabu - olyan vád, aminek még a felmerülését sem vállalhatja jó családból származó ifju. Brick döbbenetében és kétségbeesésében képtelen szembenézni életének első döntéshelyzetével. A családból hozott minták megbénítják benne a harcos lázadót, - a homoszexualitás vádjára ellen még tiltakozni sem lehet, legfeljebb hátatfordítani. És el kell fordulni attól a hazug, igazságtalan világtól is, amely bemocskolta a tiszta kamaszérzelmet, és a baráttal a barátságot is megölte.

Blanche cselekvéseinek fő motivuma a menekülés, védelemkeresés akárkinál. Ilyen menekülő hősök: Laura /Üvegfigurák/ és Sebastian /Mult nyáron, hirtelen/, - a domináló, betegesen szerető anya elől; Alma /Nyár és füst/ és Hannah /Az iguana éjszakája/ - a magányból; Tom /Üvegfigurák/ és Brick /Macska a forró bádogtetőn/ - a saját felelősségük elől; a Hercegnő /Az ifjúság édes madara/ - az idő elől; Lady /Orpheus alászáll/ - a gyűlölet és a terméketlenség elől; John /Nyár és füst/ és Big Daddy /Macska a forró bádogtetőn/ - a halállal szembeni tehetetlenségtől; Shannon /Az iguana éjszakája/ a kegyetlen istentől.

Hófehéren, makulátlan fehér ruhában, ártatlan arccal

verekszi magát végig Blanche du Bois a szexuális kálvárián. Ezzel a fehérséggel a rátapadó mocskot kell lehazudnia magáról. Ilyen fehérruhások: Chance, /Az ifjúság édes madara/ Brick és Sebastian.

Blanche tehetetlenül küzd az idővel; lassan már öregszik, szépségét, fiatalságát nehéz "konzerválni", pedig életformájának mindkettő elengedhetetlen tartozéka. Ugyanilyen kétségtelen kimenetelű küzdelmet vívnak: a Hercegnő, Chance, Brick, és bizonyos fokig az Orpheus alászáll Val-je.

A szerep gerince - védelmet keresni; állapítja meg Elia Kazan. Védelmet találni, megváltást remélve, vagy a megváltó szerepére vállalkozva egy másik embernél lehet. Blanche erősnek tűnő egyénisége az első védelmet kereső embert nagyon korán vezeti el hozzá; az első szerelem az első lázító. A nagy kudarc kettős büntudatot ébreszt benne, nemcsak a férje haláláért érzi magát felelősnek, hanem a tragédiát, mint lázadása jogos büntetését éli meg. Ez az erős büntudat az alapvetően lázadó személyiséget igyekszik elfojtani, belemerevíteni a betanult konvenciók sémáiba. Visszavonul szülei birtokára vezekelni, s az alapvetően depressziós hajlamu lányt halálesetek sorozata taszítja egyre mélyebb kétségbeesésbe. A pánik nem véletlenül férfiakkhoz hajszolja védelemért. Homoszexuális férjét - bármennyire igényelte is Allan a védelmet, segítséget - nem tudta megtartani, vagyis a heteroszexualitásnak és önmagának meghódítani. A női hiuságán esett sérelmet csak úgy kompenzálhatja, ha saját szépségét, nőiességét állandóan bizonyítani tudja.

Az első kitörés alkalmával átélt frusztráció hatása olyan erős, hogy soha többé nem engedheti meg magának vágyai nyílt követésének luxusát. Képzeletében alkotja meg azt a figurát, amilyennek őt /véleménye szerint/ az emberek látni óhajtják. "Én varázslattal szeretném megajándékozni az embereket. Én mindent elváltoztatok a kedvükért. Nem az igazat mondom, hanem azt, aminek igaznak kellene lenni." /A vágy villamosa, 2.felv./ Mindenkinék méretére szabott történetet talál ki, s a hatalmas választékban egyszer talán majd akad egy, amit ő is úgy el tud hinni, ahogy ezeket most másokkal elhitetni vágyik. Hiszen a valódi lénye állandóan leleplezné az álmodottat. Mindenről beszélnie kell, amit oly nagyon titkolni kíván, ha másként nem, hát tagadó-reakció formájában. Minden cselekedete a számára kijelölt életforma tagadása, és mégsem tudja ezt a lázadó ént nyíltan vállalni. A szunnyadás éveiben a bábból légies, hófehér pillangót szeretne fejleszteni, de az álompille csak csapongásaiban realizálódik.

A vadonaturj környezetben még egyszer utoljára erőre kap a rémülettől, hogy hugát vélt veszélyben látja, s védelmezését elszántan vállalja. De védelemre csak az szorul, aki egy adott szituációhoz nem tud megfelelően alkalmazkodni. Stella nyíltan döntött egy olyan életforma mellett, amely érzékei kielégítésére törvényes keretet biztosít. Blanche izig-vérig arisztokrata, s ezt a resignált elégedettséget feltétlen lesüllyedés-ként éli meg. Mentőakciója minden eddiginél erősebb, veszélyesebb ellenséget szerez neki. Stanley bosszuja félig jogos önvédelem, hiszen kényelmes, langyos, tisztára ülepedett pocsolóját

akarja fölkavarni a betolakodó. S mikor kiderül, hogy Blanche minden arisztokratikus gesztusa érthetetlen játék csupán, a minden lelki bonyodalomtól mentes him végképp felbőszül. Leigazza a nőt még akkor is, ha ágyra dobott teste már csak szükölő, málladozó roncs, ha a győzelem már nem jelenthet diadalt. A Stelláért szőtt tervek összekuszálódtak, s szorongó gondolatai középpontjában Blanche ismét egyedül maradt. A bűnök, a büntudat elől a polgári életbe menekülne, s ehhez Mitch személyében a lehető legmegfelelőbb partnert szemeli ki. Csak éppen Mitch v a l ó b a n polgár, aki nem bocsájthatja meg egy nő erkölcstelen életét. "Maga nem elég tiszta ahhoz, hogy hazavihessem anyám házába." /A vágy villamosa, 3.felv./

Mitch, az utolsó "hasadék a világ köszikláján" /A vágy villamosa, 3.felv./ te a színes papírlampiont, és "aztán már csak villanyégők világítanak, s a fényüknél az ember mindent olyan világosan lát." /A vágy villamosa, 1.felv./ Ezer alakban megjelenik a halál, minden oldalról körülveszi Blanche-t, és a végső depresszióba taszítja. Az álmokképeket, a gyermeteg hazugságokat soha többé nem tudja elválasztani a valóságtól. Az egészségesek világa most már fizikailag is kitaszítja magából Blanche romjait. Még a hallucinációkban is összekapcsolódik a segélykérés a hódítás vágyával, az elmeorvos karját bizakodva fogadja el: "Akárki ön... én mindig bízam az idegen emberek jószágában." /A vágy villamosa, 4.felv./

III.

Az Isten nem meghalt, az Isten megőrült.

Az ember a maga képére teremtett istent - az ember halandó, az egzisztencialisták istene ennek mintájára meghalhatott. Analóg ezzel Tennessee Williams bizarr elképzelése - az ő társadalomviziójában minden létező ember pszichopatalógiai eset, az ő képmásukra miért ne lehetne az Isten is "haragtartó, hisztériás vénember... nyugós, infantilis, beteg, nyafka, - olyan mint az aggok menházában az utolsó ápolat, aki nem tudja összerakni a mozaik játékát, erre megbolondul dühében és fölrugja az egészet... szadista, szennilis bűnöző... aki mindent az emberekre ken és brutálisan megbünteti saját teremtményeit, mert rosszul teremtette őket."

/Az iguana éjszakája, 2. felv./

Ezeknek az embereknek, akik tele vannak gátlásokkal, kompenzációs mechanizmusokkal, félelmekkel, szorongással, büntudattal, tehetetlenségük igazolására szükségük van arra, hogy egy kegyetlen istenben higgyenek. Csupa gyenge ember, akiket bűneik, gyengeségük saját fejükre viasszaszálló átka alól csak ez a büntető, gyűlölködő Isten mentheti föl.

"Én egy hallgató Istenben hiszek, abban, hogy az ő hosszú, kivárhatatlan és rettenetes némasága döntötte romlásba az emberiséget. És biztos vagyok abban, hogy sem a múltban, se ma ezt a hallgatást ő meg nem szegné senki emberfiaért."

/Az ifjúság édes madara, 2. felv./ Az önmagában gyenge embernek szüksége van egy schizoid másik én-re, s ezt véli megtalálni az örült Istenben. De ha ettől az istentől se várhatnak segítséget, saját erejük pedig épp az ábrázolt pillanatokban végképp cserbenhagyja őket, vajon miféle hatalom épít-

hetne új házat a Williams-hősöknek a lebontandó helyett?

Erre a kérdésre Tennessee Williams is talán csak egy vállrándítással tudna felelni.

FORRÁSOK JEGYZÉKE:

- Williams, Tennessee: Drámák
Budapest, 1964.
- Williams, Tennessee: Az ifjúság szép madara
Nagyvilág, 1964/8.
- Williams, Tennessee: Az iguana éjszakája
Modern amerikai drámák II.
Budapest, 1966.
- Weales, Gerald: Tennessee Williams
Minneapolis, 1965.
- Falk, Signi: Tennessee Williams
New Haven, 1961.
- Nyirő Gyula: Psychiatria
Budapest, 1961.
- Williams, Tennessee: FOREWORD to Sweet Bird of Youth
New York Times, March 8. 1959.
- Williams, Tennessee: INTRODUCTION to Carson McCullers:
Reflections in a Golden Eye
New Directions Edition, 1950.
- Kazan, Elia: A vágy villamosa
Színészek, rendezők
Budapest, 1964.

ÉLŐLÉNYEK DOLOGI SZEREPKÖRBEŒ H O R A T I U S N Á L

Dolgozatunk célja, hogy megmutassuk Horatius költészetében azokat a példákat, amelyekben élőlényt jelentő főnevek, rabszolgák tulajdonnevei dologi szerepkörben, tehát élettelen tárgy, eszköz funkciójában jelennek meg. Mindenekelőtt néhány adattal szeretnénk érzékeltetni az anyaggyűjtés volumenét, a hasznosított adatok nagyságrendjét viszonyítva a nem értékelhető tételekhez. Kigyűjtöttünk és elemeztünk 251 -- formailag idevonható -- címszót. E szavak összesen 1093 alkalommal fordultak elő. Az anyaggyűjtés következő lépése az volt, hogy kigyűjtöttük az élőlényt jelentő főnevek és rabszolganevek valamennyi előforduló ablativusát, akár pusztán, akár praepositióval állnak. 124 ilyen esetet találtunk /11,3%/. Ebből 71 példát tudunk hasznosítani, vagyis az említett ablativusok 57,2 %-át.

Az élőlényeket jelentő főnevek ablativusait a következő esetekben értékeltük:

- 1/ Élőlényt jelentő főnév, esetleg tulajdonnév ablativus instrumenti-ben, mint a cselekmény végrehajtásához szükséges eszköz funkciójában.
- 2/ Az előbbi típus kiemelésére -- a párhuzamba állítás kedvéért -- felhasználtuk az ablativus sociativus-ban szereplő élőlényneveket.
- 3/ A következő csoport az ablativus rei efficientis használata volt élőlények esetében ablativus auctoris helyett.
- 4/ Kontrollként felhasználtuk az előforduló ablativus auctoris-okat.
- 5/ Tartalmi érdekességük miatt értékeltünk 1--1 comitativust, illetve ablativus copiae-t.

Az alábbiakban az anyagot tartalmi témakörök szerint cso-

portositjuk annak hangsúlyozásával, hogy a témák nincsenek merev határokkal elválasztva, csupán az anyag egy bizonyos szempontú rendszerezését könnyítik meg. Az egyes horatiusi helyek elemzésénél megpróbáljuk a nyelvtani jelenségek magyarázatát összhangba hozni azzal a tartalommal, amelyet -- véleményünk szerint -- a költő ki akart fejezni, majd az így leszűrt megfigyelésekből általánosabb jellegű, az adott társadalom szemléletére rávilágító következtetéseket igyekszünk levonni.

I.

Az első nagy tartalmi témakört az áldozatbemutatás, valamely ünnep megülvése, az ajándékozás aktuusa képviseli. Itt találtuk a legtöbb felhasználható példát, főként abl. instr.-t: az ide vont anyag túlnyomórészt homogén, és szinte teljesen egyértelmű következtetések levonását teszi lehetővé.

Nunc et in umbrosis Fauno decet immolare lucis
seu poscat agna, sive malit haedo

/Carm. 1, 4, 12./

Itt az áldozathoz felhasznált élőlényeket a költő két állatnévvel /agna, haedus/ jelöli. Mind a kettő abl. instr.: az áldozati engesztelő szertartás eszközeit, mondhatni kellégeit fejezik ki. Az áldozati állat éppen azzal teljesíti "funkcióját", hogy megölik, azaz megfosztják élőlény-jellegétől, élettelen, tárgyi minőséggé degradálják. Ebből a körből több hasonló példát idézhetünk:

... places inlacrimabilem
Plutona tauris ...

/Carm. 2, 14, 7./

O fons Bandusiae ...

.....

cras donaberis haedo

/Carm. 3, 13, 3./

Quaeque vos bobus veneratur albis
clarus Anchisae Venerisque sanguis,
impetret

/Carm. saec. 49./

... dira detestatio
nulla expiatur victima

/Epod. 5, 90./

quandocumque deos vel porco vel bove placat

/Epist. 1, 16, 58./

A következő példák egy más aspektusból igazolják, hogy az áldozati állatok, amikor megölik őket, elvesztik élőlény-jellegüket, ugyanis bor, tej, tönkőly, termés zsengéje társaságában szerepelnek mint azokkal egyenértékű áldozati ajándékok:

Immunis aram si tetigit manus,
non sumptuosa blandior hostia
mollivit aversos Penatis
farre pio et saliente mica

/Carm. 3, 23, 18./

Itt a "non sumptuosa hostia" a "farre pio et saliente mica" előrevetett értelmezője.

si ture placaris et horna
fruge Lares avidaque porca

/Carm. 3, 23, 4./

Tellurem porco, Silvanum lacte piabant

/Epist. 2, 1, 143./

... cras genium mero
curabis et porco bimenstri

/Carm. 3, 17, 15./

Az áldozatnak nemcsak az eszközeiről beszél Horatius, hanem azokról az élőlényekről, személyekről is, akikkel együtt végzi valaki /pl. a családfő/ a szertartást. Ezekben az esetekben természetesen abl. soc.-t találunk. Így a fentebb említett két idézet így egészül ki:

... cras genium mero
curabis et porco bimenstri
cum famulis operum solutis
/Carm. 3, 17, 15./

cum sociis operum et pueris et coniuge fida
Tellurem porco, Silvanum lacte piabant
/Epist. 2, 1, 143./

Ide vonható a következő is:

cum prole matronisque nostris
rite deos prius adprecati
/Carm. 4, 15, 27./

Ezek a példák azt igazolják, hogy a szertartás keretében az istenséget megtisztelő emberi kollektiva /familia/ tagjai -- családfő, hitves, gyermekek, szolgák -- ugyanakkor, amikor alárendeltként viszonyulnak az égi hatalmakhoz, társadalmi állásukra való tekintet nélkül mint mellérendelt felek állnak egymás mellett. /Természetesen csakis ebben a szituációban./

Rendkívül érdekesnek tartjuk az alábbi példát:

... di te, Damasippe, daaeque
verum ob consilium donent tonsore ...
/Sat. 2, 3, 17./

Damasippus sztoikus filozófiával foglalkozik. A költő arra kéri az égieket, hogy ajándékozzák meg őt egy borbéllyal. Ugy gondoljuk, érdemes a mondatot először grammatikailag megvizsgálni. Az állitmány -- a donare ige -- kétféle szerkesztéssel

állhat:

a/ donare alicui aliquid

b/ donare aliquem aliqua re /abl. instr./.

Itt a második tipussal állunk szemben, a "tensore" tehát abl. instr. Ebben a példában az ókori rabszolgatartó társadalom ama felfogása tükröződik, hogy a rabszolgában nem személyt, hanem tárgyat /"instrumentum vocale"/ látnak. A borbélyok -- főként akik a vagyonosabbak háztartásához tartoztak, rabszolgák voltak. A donare ige használata ilyen esetre céloz, hiszen itt "tulajdonba adni" értelemben szerepel. Ilyen vagy hasonló jelenséggel az alábbiakban találkozunk még.

II.

A következő témakörbe a lakomák leírását soroltuk. Itt elsősorban az étlapon szereplő állatneveket vizsgáltuk:

Vix tamen eripiam, posito pavone velis quin

hoc potius, quam gallina tergere palatum

/Sat. 2, 2, 23./

A "positus pavo" és a "gallina" eszközök, amelyekkel az éhséget csillapítják, ill. elfogyasztásukkal különböző mértékű élvezetet szereznek. Az is indokolja az abl. instr. használatát, hogy itt már nem az eleven állatról, hanem az izletesen elkészített és inycsiklandóan feltálatlalt ennivalóról van szó, akárcsak a következő példában:

Tostis marcentem squillis recreabis et Afra

potorem cochlea ...

/Sat. 2, 4, 59./

E csoportban szintén találunk példát az abl. soc.-ra:

cum servis urbana diaria rodere mavis

/Epist. 1, 14, 40./

Az abl. soc. indokolt, hiszen közel egyenlő állásúakról, rab-

szolgákról és Horatius villicusáról van szó. Tehát a tartalom, a mondanivaló meghatározza a kifejezési formát, beleértve a nyelvtani szerkesztést is.

A lakoma felszolgálóira is találunk beszédes példát:

cena ministratur pueris tribus ...

/Sat. 1, 6, 116./

A "cena ministratur" mellett abl. auct.-t várnánk, hiszen a tálalás még nem volt gépesítve. Tudjuk, hogy a "puer" szót nagyon gyakran "rabszolga" értelemben használták, s a szövegösszefüggésből világosan kitűnik, hogy itt is erről van szó. Mivel a rabszolga eszköz, dolog, elképzelhető, hogy Horatius itt abl. rei eff.-t használ abl. auct. helyett, tehát a megfogalmazásnak ismét társadalmi töltése van. Ugyanakkor -- költői szövegről lévén szó -- nem zárhatjuk ki a dat. auct. esetét sem. Teljes bizonyossággal a kérdés nem dönthető el, de eddigi okfejtésünkben is világos, hogy a magunk részéről az abl. mellett foglalnunk állást. Nézetünket egy analóg -- és határozottan értékelhető -- példával tudjuk megtámogatni az alábbiakban, ahol jelen példánkra vissza utalunk majd.

III.

A következő népes és szerteágazó témacsalád a munkavégzés és más tevékenységek során felhasznált élőlények köre.

paterna rura bobus exercet suis
solutus omni fenore

/Epod. 2, 3./

A saját tulajdont képező igavonó állat a szántáshoz felhasznált eleven munkaeszköz. Az ökröt tehát ugyanúgy tekinti a költő, mintha eke vagy egyéb szerszám lenne. Hasonló jelenség a következő:

hunc equis, illum superare pugnis
nobilem ...

Castorról és Polluxról, illetve a versenyekben felhasznált "sportszereikről" van szó. Itt ellenvethető egy olyan értelmezés, hogy az equis és pugnis abl. causae a nobilis mellett, ám -- véleményünk szerint -- az adott szövegösszefüggésben a superare infinitivus hordozza a kauzális--respektív mozzanatot, s a két ablativus a superare függvénye mint eszközhatározó.

Az alábbi bokorban ugyanabból a mesterségből vett munkafolyamatról értesülünk:

muricibus Tyriis iteratae vellera lanae
cui properabantur ...

/Epod. 12, 21./

... te bis Afro
murice tinctae

vestiunt lanae ...

/Carm. 2, 16, 36./

... vestris Gaetulo murice tinctas
sunt, qui non habeant ...

/Epist. 2, 2, 181./

Ezekben a példákban a "murex" már nem az élő biborcsiga, hanem a belőle kivont festékanyag, amelyet a kelme színezésére használnak.

Komplikáltabb szerkezet következik rabszolganévvel és a társadalom perifériáját képviselő élőlénnel:

arguta meretrice potes Davoque Chremeta
eludente senem comis garrire libellos
unus vivorum, Fundani ...

/Sat. 1, 10, 40./

Az "arguta meretrix" és Davus /itt egy rabszolga neve/ a drámaíró Fundanius írói eszközeit szimbolizálják mint hagyományos

és közismert színpadi figurák /vö. Terentius Andria és Phormio c. darabjaival/. Ez lehet az abl. instr. egyik magyarázata. A másik a szereplők társadalmi helyzete ismét: a rabszolga és a szajha egyaránt a társadalom megvetett elemei közé tartoznak. Végül a konstrukció felfogható abl. abs.-ként, ugyancsak instrumentális-jelleggel: ez esetben maga a cselekmény, Chremes kijátszása tekinthető az író eszközének.

festinat calidus mulis gerulisque redemptor

/Epist. 2, 2, 72./

A vállalkozó segítői, munkaeszközei mintegy az öszvérek és a teherhordó munkások, rabszolgák. A kapcsolatos kötőszó a teljes egyenrangúságot sugallja, tehát mindkettő abl. instr.-ben áll.

... funus et imperio parabat

contaminato cum grege turpium

morbo virorum ...

/Carm. 1, 37, 9./

Aki pusztulást hozhat a birodalomra: Cleopatra. Ezt méltó társaival, az undok eunuchokkal együtt tervezi, tehát abl. soc.-ról van szó.

... videas metato in agello

cum pecore et gnatis fortem mercede colonum

/Sat. 2, 2, 115./

A colonus segítőivel együtt végzi a munkát földjén, azaz gyermekeivel és állataival. Mind a kettő abl. soc. Ez azt fejezi ki, hogy a két tényező -- a colonus és segitőtársai -- egyenrangúak, az abl. soc.-on belül pedig a kapcsolatos kötőszó azt, hogy a gyermekek és az állatok töltenek be azonos funkciót, akárcsak az építkezésben a megrendelő, a vállalkozó és ennek alkalmazottai:

... huc frequens

caementa demittit redemptor

cum famulis dominusque terrae

fastidiosus ...

/Carm. 3, 1, 36./

E témakörön belül is találunk élőlény-neveket abl. rei eff.-ben:

ferisque rursus occupabitur solum

/Epod. 16, 10./

A példa megértéséhez tudnunk kell, hogy ez az epodus a polgárháború pusztításairól szól, arról, hogy nemzedékek művét a testvérharc során maguk a rómaiak rombolják le, Itália lehanyatlik, földje elvadul, s vadállatok tanyája lesz. Az állatok alacsonyabbrendűségére utal az abl. rei eff. Persze itt is határesettel van dolgunk, mert a többszámából nem dönthető el egyértelműen az abl. és dat. alternatívája, hiszen a "feris" dat. auct.-nak is felfogható.

ut puerum saevo credas dictata magistro
reddere ...

/Epist. 1, 18, 13./

Itt többféleképpen értelmezhető szerkezettel állunk szemben:

a/ Elképzelhető a "dictata" mellett mint abl. rei eff. az auct. helyett, ha a "magister" -- ahogy ez valószínű -- rabszolga.

b/ Felfogható mint dat. auctoris.

Részünkről a második megoldás mellett törnénk lándzsát. Ez esetben ugyanis a Horatiusnál igen gyakran fellelhető kétős kötésű dativusra gondolhatunk: "dictata magistro" és "reddere magistro". Nem problematikus viszont következő példánk, amely egyszersmind eldöntheti a fentebb idézett "cena ministratur pueris tribus" szerkezet minősítését:

si curatus inaequali tonsore capillos
occurri, rides ...

/Epist. 1, 1, 94./

Itt egyértelműen eldönthető, hogy nem dat. auctoris-szal, hanem
abl. rei eff.-szel állunk szemben. A "tonsor": rabszolga.

... equove
lassus ab indomito ...

/Sat. 2, 2, 9./

Itt, noha állatról, betörendő vad lóról van szó, abl.
auct.-t találunk a mondatban. Horatius ezzel azt hangsúlyozza,
hogy a ló megfékezésének fáradságos küzdelmében ló és lovasa
egyenrangú felek: lehetséges, hogy a szilaj paripa megfékezé-
se eredménnyel járt, az viszont bizonyos, hogy a ló alaposan
kifárasztotta, megizmasztotta lovasát. "Megérdemli" tehát,
hogy teljesítményét abl. auct.-szal nyugtázzák.

IV.

Az alábbiakban a gyalogos, illetve szállítóeszköz igénybe-
vételével történő közlekedést vesszük szemügyre.

... nunc mihi curto
iré licet mulo vel si libet usque Tarentum

/Sat. 1, 6, 105./

Itt a felhasznált közlekedési eszköz az öszvér, s mint ilyen,
abl. instr.-ben áll.

... hac Quirinus
Martis equis Acheronta fugit

/Carm. 3, 3, 16./

et Appiam-mannis terit

/Epod. 4, 14./

Sisennas, Barros ut equis praecurreret albis
/Sat. 1, 7, 8./

Tempestivius in domum
Paulli purpureis ales oloribus
comissabere Maximi
/Carm. 4, 1, 10./

... et Paphon
iunctis visit oloribus
/Carm. 3, 28, 15./

serpente fugit alite
/Epod. 3, 14./

Látható, hogy a költői fantázia számos lehetőséget tárt fel a különböző állatok felhasználására a közlekedésben /öszvér, ló, hattyú, sárkány/.

Non huc Argoo contendit remige pinus
/Epod. 16, 57./

Ez a példa azért érdekes, mert a "remex" evezőslegénység értelembe szerepel. Az abl. instr. oka, hogy a haladás eszköze, hajtóereje az evezőslegénység. /A példa felfogható abl. qual.-ként is, de ez meglehetősen erőltetett./

quam rem cumque ferox navibus aut equis
miles te duce gesserit
/Carm. 1, 6, 5./

A tengerészek hajón szolgálnak, a lovaskatona lóháton nyargal a csatába. Az állat és a hajó egyaránt abl. instr., a jelen esetben nem a harc, hanem a közlekedés eszközei.

... mala ducis avi domum
/Carm. 1, 15, 5./

A részlet megértéséhez emlékeztetnünk kell arra, hogy Helené megszöktetéséről van szó. A "mala avis" az óment, a rossz előjelet jelenti, nem pedig a valóságos madarat. Semmiképp sem abl. instr.-ről, nem is soc.-ról, hanem a kísértőjelenség ablativusáról van szó, ami kihangsúlyozza az "avis" átvitt értelmű használatát.

De találunk néhány abl. soc.-t is:

iam pastor umbras cum grege languido
rivumque fessus quaerit ...

/Carm. 3, 29, 21./

A pásztor és nyája egyaránt ki van szolgáltatva a természetnek, a hőség mindkettőt egyformán elcsigázza.

cum scurris fator, cum Velabro omne macellum
mane domum veniant ...

/Sat. 2, 3, 229./

Ismét egyenrangú felekről van szó. Érdekes az abl. soc. a "macellum" mellett álló "Velabrum" esetében. Ez azzal indokolható, hogy mindkettő megszemélyesítve értendő.

... te, dulcis amice, reviset
cum Zephyris, si concedes, et hirundine prima

/Epist. 1, 7, 12./

A költeményt Horatius vidékről írta Maecenasnak. A "cum Zephyris" és "hirundine prima" valójában temporális értelemben használt abl. soc.

V.

Következzék a pihenés, szórakozás:

aut trudit acres hinc et hinc multa cane
apros in obstantis plagas

/Epod. 2, 31./

A falka a vadász által a vad üldözéséhez felhasznált eszköz.

seu visa est catulis cerva fidelibus

/Carm. 1, 1, 27./

A "visa est" mellett -- az előbbiek értelmében -- a "catulis fidelibus" lehetne abl. rei eff. De tökéletesen indokolt a dat. agentis-ként való értelmezés.

Az alábbi két esetben állatneveket találunk abl. soc.-ban:

... iuvencae ...

... nunc in udo

ludere cum vitulis salicto

praegestientis

/Carm. 2, 5, 8./

A "cum vitulis" esetében az abl. soc. teljesen helyénvaló a "társasjáték" miatt.

festus in pratis vacat otioso

cum bove pagus

/Carm. 3, 18, 12./

Ünnepen ember és állat egyaránt pihen, tehát az abl. soc.-t itt a mondat tartalma indokolja: a paraszt és az igavonó állat mind a munkában, mind a pihenésben egy ritmusra él.

VI.

Külön csoportosítottuk a kopulációra vonatkozó idézeteket:

adulteretur et columba miluo

/Epod. 16, 32./

A kánya itt a "házasságtörés", a "fajtalankodás" eszköze,

ezért abl. instr., akárcsak az alábbi esetekben:

serpentes avibus gementur, tigribus agni
/Epist. 2, 3, 13./

diversum confusa genus panthera camelo
/Epist. 2, 1, 195./

Rokon jelenséget tapasztalunk a "miscere" igével kapcsolatosan:

... at simul assis
miscueris elixa simulque conchyliis turdis
/Sat. 2, 2, 74./

... huc et illuc
cursitant mixtae pueris puellae
/Carm. 4, 11, 10./

castis cum pueris ignara puella mariti
disceret unde preces
/Epist. 2, 1, 132./

A fiúk és lányok mind a "castitas"-ban, mind a himnuszéneklésben társak.

VII.

A fentebb ismertetett, többé-kevésbé elkülöníthető csoportokon kívül találunk olyan, többnyire egyedi példákat is, amelyek értékelését tárgyalásunk szempontjából lényegesnek tartottuk.

... siquis voltu terro ferus et pede nudo
exiguaeque togae simulet textore Catonem
/Epist. 1, 19, 13./

Cato utánzásának külsődleges eszközeit sorolja fel a költő: morgorva arc, mezitláb, szegényes toga. A latin szövegben a sorból a "textore" ugrik ki azzal, hogy élőlény -- valószínűleg rabszolga -- szerepel abl. instr.-ben.

Canidia brevibus implicata viperis
crinis et incomptum caput

/Epod. 5, 15./

A part. perf. /"implicata"/ mellett abl. auct.-t vagy rei eff.-t várnánk. A "brevibus viperis" azonban abl. instr. Ez ugyancsak az értelmezésből derül ki, hiszen a cselekvést nem a kigyók végzik, hanem Canidia használja a kigyókat eszközként /"hajdisz", "szalag" gyanánt/, tehát a participium nyilván mediális értelmű.

pectinibus patulis iactat se molle Tarentum

/Sat. 2, 4, 34./

Ebben az esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a "iactat se" mellett "dicsekszik valamivel" értelmű abl. instr. áll-e, vagy mint érzelmet kifejező ige mellett abl. causae.

O, quamvis neque te munera nec preces

.....

nec vir Pieria paelice saucius
curvat

/Carm. 3, 10, 15./

Kétséges, hogy itt abl. rei eff., vagy causae értendő-e.

mancupiis locuples eget aeris Cappadocum rex

/Epist. 1, 6, 39./

Ez a példa grammatikai szempontból talán nem tartozik szorosan vett tárgyunkhoz, de mondanivalója, tartalma igen. A "mancupiis" abl. copiae szorosan kapcsolódik az "eget aeris"

gen. inopiaehez. A király vagyoni helyzetét tehát rabszolgáinak nagy száma és krónikus pénzhiánya együttesen határozza meg, amiben szintén tükröződik, hogy a rabszolgát vagyontárgynak, nem pedig embernek tekintették.

+
++   ++
+

Miután áttekintettük a példákat, néhány mondatban szeretnénk összegezni az értelmezésükből levonható tanulságokat. Láttuk, hogy élőlények, főként állatok nevei gyakran fordulnak elő abl. instr.-ben olyankor, amikor a cselekvés elvégzéséhez /pl. áldozat bemutatása, ajándékozás, munkavégzés, szórakozás, lakoma, utazás stb./ szükséges eszközöket reprezentálják saját lényükkel. Ilyenkor az egyes példáknál részletesen kifejtett különféle okok következtében az élőlények elvesztik élő jellegüket, eldologiasodnak, élettelen tárgyként jelennek meg. Ez indokolja az abl. instr. használatát. Ugyancsak láttuk, hogy olyan foglalkozásmegjelölések is állhatnak abl. instr.-ben, amely foglalkozásokat rabszolgák vagy lenézett elemek folytattak. Ilyen volt a "tonsor", a "gerulus", a "meretrix", és egy tulajdonnév /Davus/ is előfordult abl. instr.-ben. E példák értelmezésekor kitértünk a szövegösszefüggésből adódó okokra, valamint rámutattunk arra, hogy ezekben az esetekben az ókori -- római -- társadalom sajátos szemlélete is kifejezésre jut, nevezetesen az, hogy a rabszolga nem ember, hanem szerszám. Ugyancsak az élőlények eldologiasodására utal az abl. rei eff. használata abl. auct. helyett. Erre is találtunk példákat mind állatnevek, mind rabszolgát jelölő foglalkozásnevek esetében. Az abl. soc. és abl. auct. egyes előfordulásait felhasználtuk egyrészt a példák kiemelésére, összevetésére, másrészt annak igazolására, hogy a mondanivaló, a tartalom meghatározza a formát, jelen esetünkben a nyelvtani szerkezetek alkalmazását is.

Габор Хорват:

Редуцированные гласные в языке Ирмология Qn. I.75 XII в.

Исследуемая нами рукопись принадлежит к числу малоизвестных, недатированных памятников русского языка. Она находится в Отделе рукописей Государственной Публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина в Ленинграде под № Qn. I.75. Рукопись входит в состав собрания И.А.Бычкова, принадлежавшего ранее отцу его, А.Ф.Бычкову. Она представляет собой отрывки ирмология на крюках. В ней перепечатан текст седьмого и восьмого приосов четвертого гласа. Рукопись состоит из восьми листов. Текст написан уставом, в один столбец. Размер рукописи 16x12,7 см. Инициалы текста выполнены киноварью.

Е.Э.Гранстрем датирует рукопись, как памятник XII-го века. Несмотря на древность исследуемой нами рукописи ею очень мало занимались.

Приведем известные нам работы, которые занимаются нашим ирмологией:

1. Е.Э.Гранстрем: Описание русских и славянских рукописей Государственной Публичной библиотеки Л.1953. ¹

2. В книге М.В.Бражникова: "Пути развития и задачи расшифровки знаменитого роспева XII-XVIII веков"² в списке использованных источников упоминается "Собрание А.Ф.Бычкова, Ирмологий XII в.", но Бражников интересуется рукопись только с точки зрения музыкальной палеографии и истории музыки.

Полного описания или издания интересующей нас рукописи не существует, хотя в последнее время текст певческих рукописей привлек к себе внимание и музыковедов. На наш взгляд исследование текста певческих рукописей, вследствие некоторых особенностей назначения их, может

---

¹ Е.Э.Гранстрем: Описание русских и славянских рукописей ГПБ Л.1953. I.75 Ирмологий на крюках - отрывок. XII в. Устав. Инициалы киноварные. 8 лл. 16x12,7. Собр.И.А.Бычкова.

² М.В.Бражников: "Пути развития и задачи расшифровки знаменного роспева XII-XVIII вв."

приводить к новым, ценным данным о развитии русского языка.

Рукопись изучена нами с точки зрения палеографической, графико-орфографической, фонетической и морфологической. Данные палеографического и графико-орфографического анализа помогают нам в анализе судеб редуцированных гласных, поэтому прежде, чем приступить к анализу судеб редуцированных гласных, приведем некоторые особенности палеографии памятника.

I. Совокупность палеографических признаков указывает на архаичность рукописи. При палеографическом анализе мы уделяли большое внимание определению времени написания рукописи.

1. Сохранность рукописи довольно плохая. Листы сильно загрязнились, поля рукописи повреждены гнильностью.

2. В рукописи встречается очень мало слов в сокращенном написании (всего 2 случая).

3. Начертания отдельных букв указывают на конец XII-го, начало XIII-го веков.

Особенности письма: а/ буквы стали немного выше по сравнению с XI-ым веком; б/ буквы потеряли симметричность и квадратность; в/ петли букв маленькие и несимметричные; г/ употребление окончательных штрихов (за исключением букв **р, х, ц, ч**) д/ употребление треугольных отростков при начертании букв.

Мы имеем перед собой почерк, в котором уже ясно видны все новообразования XII-го века, (начертания букв **ж, т, ѿ, н, ѿ, у**) даже уже появились некоторые особенности XIII-го века (**ю, ѿ**). Однако некоторые буквы еще сохраняют наиболее древний тип написания (**оу, о, п, л, к**). Эти данные дают нам основание отнести памятник ко второй половине, или скорее к концу XII-го века.

На основании только лишь палеографических данных судить о месте написания рукописи мы не можем.

По мнению Л.Н.Карягиной "... возможность такого написания нужно рассматривать как разновидность правила, позволяющего писцу рукописи непосредственно перед строчным знаком опускать конечные буквы слов." ³ Таким образом написания *ес* : ✓, *аш* : ✓, *аз* : ✓ объясняются стремлением писца к экономии места.

Ю. В окончании - **ѣннѣ** и в префиксе **прѣ** - писец без исключения пишет **ѣ**.

На основе данных палеографического и графико-орфографического анализа мы считаем Ирмологий **Оп.І.75** памятником конца XII-го века русского происхождения. Некоторые элементы палеографии и орфографии памятника (написания **ы** в м. **21, 21** и окончание - **ѣннѣ**) указывают на южнорусское происхождение рукописи, но окончательно судить об этом предположении пока мы не можем.

На основе палеографических и орфографических данных, мы предполагаем, что Ирмологий **Оп.І.75** является частью той рукописи, большая часть которой находится в Москве в ГБЛ и известна, как Ирмологий Григоровича (102л), а другая часть которой находится в Хиландарском монастыре (ныне в Афоне / 72 л).

Решение этого вопроса является темой отдельной работы.

После беглого осмотра палеографии и орфографии памятника приступим к анализу судеб редуцированных гласных.

III. Судьба редуцированных гласных в языке Ирмология **Оп.І.75**.

Судьба редуцированных гласных является важным вопросом истории

---

3. Карягина Л.Н.: Редуцированные гласные в языке ильской служебной минеи конца XII- начала XIII вв. Материалы и исследования по истории русского языка " М.1960

русского языка, потому что судьба редуцированных гласных в разные эпохи, на разных территориях складывалась по-разному. Изменение редуцированных гласных не могло не отразиться на письме, в письменных памятниках древнерусского языка, среди них и в исследуемой нами рукописи. Однако название Ирмология (он написан для пения!) осложняет вопрос об отражении на письме изменений редуцированных гласных, существующих в живом языке писца, поскольку в нашем памятнике наблюдается смешение элементов церковнославянского искусственного произношения и живого древнерусского произношения. Таким образом мы считаем важнейшей задачей предлагаемой работы отделить друг от друга явления, характерные для искусственного произношения, и явления, отражающие живое произношение писца. Рассмотрим редуцированных гласных ведется в следующем плане:

I. Судьба редуцированных в фонетически слабой позиции

а/ в основах; б/ в суффиксах; в/ в префиксах-предлогах; г/ в окончаниях и в конце слов.

2. Судьба редуцированных в фонетически сильной позиции

а/ в основах; б/ в суффиксах; в/ в сочетании типа *tat*

3. Судьба напряженных редуцированных.

I. Судьба редуцированных гласных в фонетически слабой позиции

а/ редуцированные 2, 6 в основах

Писец правильно употребляет редуцированные 2, 6, не смешивая и не пропуская их: *попъравше 1б, похъствовать 2а, лъвова 5б, въселеную 6а, въсесильне 6б, въсакана 6б, цъсарьствоуа 7а, въсачьскына 6б, похърашиа 8б, затъче 5б., въ церквѣи 1а, въпнѣи 2а, 3а, въпнюще 2б, въпнюще 2б.*

б/ Редуцированные з, в в суффиксах

В разных суффиксах в слабой позиции писец во всех случаях пишет правильно з и в, не смешивая и не пропуская их:

-бн- БОГОМЫСЛЬНИИ 1а, ОГНЬНОЕ 1а, ПРАВЕДЬНИИ 1б, СЪГЛАСЬНО 2а,
БЕЗДОУШЬИИ 2а, СВѢТОПОСЬНАЯ 2а, РАВНОСИЛЬНАЯ 2б,
БЕЗНАЧАЛЬНАЯ 2б, ПАМѢЛЬНИ 4б, 8а, ПРѢХВАЛЬНИИ 5а,
БЕЗНАЧАЛЬНОЕ 5а, ОГНЬНОУЮ 5б, ГОСПОДЬНА 6а, 6б, 9б,
ВСЕСИЛЬНЕ 6б, ВЫШЬНАГО 7б, ИСТИНЬНИИ 7б, КРАСЬНОУ 8а,
БОЖЕСТВЬНОЮ 8б, РЕВЬНОСТИЮ 8б

-бск-, -бст-, -бств-

МОУЖЬСКИ 1а, 8б, АВРАМЬСКИ 1б, АВРАМЬСКИИ 2б, 4а,
ДѢВЬСТВО 3а, ШТЕЧЬСКИИ 3а, ТОРЖЕСТВОУНТЕ 6б, РОЖЕСТВО 6а,
ЦЬСАРЬСТВОУН 4а, ВЪ ВЪСЛУСЬКИ 8б, ПИЦАЛЬСКАЯ 2а

-бц- КОНЬЦА 4б, СЪ ОЦЦЕМЪ 5а, ШТЕЦЕНЪ 1б

-зв-, -зш-/взш-, -вш-

ПОПРАВЪШЕ 1б, ПРѢЛОЖЪШЕ 4а, БЫВЪШЕ 4б,
ПОДСАВЪШЕ СЛ 5б, ВЪРОВАВЪШЕ 6б

-бл-, -ба-

ПРАВЪА 1б, СВѢТЬА 4б

в/ Редуцированные **ъ** в префиксах, предложениях

ВЪЗ-/ВЪС-, НЗ-/НС-, БЕЗ-/БЕС-

ВЪЗЫВЪДЪХУ 1а, ВЪЗЫВЪЮЩЕ 5б, ВЪЗЪВЪЖЕ 6а, ВЪСПЪВЪНТЕ 6а,
ПРЪВЪЗЪНОСИТЕ 6а, 8а, 7б, БЕСПРАВЪДЫ 1б, БЕЗДОУШЪНЫ 2а,
БЕЗНАЧАЛЬНА 2б, НСКОУШЕ//НН 4а-4б, БЕЗНАЧАЛЬНОЕ 5а,
НЗБЪВЪНТЕЛЮ 6б.

Приставки-предлоги **ВЪЗ-**, **НЗ-**, **БЕЗ-** в конце не имеют редуцированных. На отсутствие редуцированного в языке писца в этом положении указывают и случаи ассимиляции согласных. Например:

БЕСПРАВЪДЫ 1б, ВЪСПЪВЪНТЕ 6а.

Однако, в первом слоге приставок **ВЪЗ-/ВЪС-** во всех случаях пишется **ъ**.

ВЪ, СЪ, КЪ, ОТЪ

ВЪ ЦЕРКЪВЪН 1б, ВЪШГНЪ 1б, СЪГЛАСНО 2а, СЪТВОРЕНЪН 2а

ВЪЗЪВЪНЛОТЪ 2б, 4а, 8б, ВЪПЕЩН 2б, 3б, 4б, 6а

СЪМОСТОТЪ 3а, ВЪКОУПННЪ 3а, СЪДЕРЪЗУОВЪННЕМЪ 3а

КЪНННЪ 3б, ВЪГОРННЪ 4б, ВЪЧЕРТОЗЪ 4б,

ОТЪНЪСЪ 5а, ВЪВЪКЪ 5а, 6а, 7а, СЪШЪЦЕМЪ 5а, ВЪРЪВЪ 5б

СЪПАСЛО 6а, СЪШЕДЪ 6б, СЪТЪЛНЦА 7а, НЕВЪЗЪМЪСТНЪН 7б

СЪУЛОВЪКЪ 7б, ВЪВЪНЮ 7б, ВЪВЪКЪ 8а, ВЪШГН 8а,

СЪДЪТЕЛЪ 8а-б, ВЪВЪСЪ 8б, ВЪВЪРЪСЕНН 8б.

В этих предложениях-префиксах в конце всегда пишется **ъ**. В памятнике нами обнаружен единственный пример с пропуском **ъ** в этой позиции:

СПЪСЪ (Н) 1б

г/. Редуцированные **ѣ, ѥ** в окончаниях и в конце слова

В Ирмологии **Qn. I. 75** в большинстве случаев редуцированные **ѣ** и **ѥ** правильно пишутся на конце слов и строк, и в окончаниях.

В окончаниях встречаются следующие написания с **ѣ, ѥ**:

1. в 3-ем лице ед. и мн.ч. глаголов:

бысть ѣѣ, поють ѣа, ѣа, да//реть ѣа-ѣ, ксть ѣѣ, престоють ѣа.

Написание **-тѣ** в окончаниях 3-го лица ед. и мн.ч. глаголов указывает на живое древнерусское произношение писца.

2. в твор.п. ед.ч. существительных: **сѣмьѣцѣмь ѣа, друхѣмь ѣа**

В окончаниях **-ѣмь, -ѣмь, -ѣмь** с и о не восходят к **ѣ, ѥ**, а отражают влияние старославянского протографа.

3. в дат.п. мн.ч. существительных:

сѣмьѣцѣмь ѣѣ

В окончаниях и в конце слов и строк мы обнаружили следующие отклонения от правильной формы:

вѣщ :: ✓ ѣѣ. Пропуск в этом случае мы считаем орфографическим приемом писца (см. там же).

Ошибочно употребляет писец **ѣ** вм. **ѥ** в слове **сѣмьѣмь ѣѣ**.

В фонетически слабой позиции в Ирмологии **Qn. I. 75 ѣ, ѥ** в большинстве случаев правильно пишутся. На падение в произношении писца редуцированных указывают лишь два написания **спасѣи, сѣмьѣмь ѣѣ**.*

Характерной особенностью Ирмология **Qn. I. 75** можем считать почти полную сохранность слабых редуцированных.

---

* См. ниже: употребление **ѣ** вм. **ѥ**

2. Судьба редуцированных *ъ, ь* в фонетически сильной позиции

а/ Редуцированные *ъ, ь* в основах

Написание *нъ* 1/а, 3а отражает влияние протографа. В сильной позиции *ь* перешло в *е* :

Благоуестьнъ 5б, свшедь 6б (см. еще сочетание *tъrt*)

б/ Редуцированные в суффиксах

В обнаруженных нами случаях сильные редуцированные в суффиксах -ьд -, -ьд -, -ьств - перешли в *е* :

праведьнынъ 1б, штець 2б, 3а₂, 4а₂, 4б, 5а₂, 2а, штецьскынъ 3а, Божествыноу 8б.

в/ Редуцированные в *ъ, ь* в сочетаниях *tъrt, tьrt, tъet, tьet*

В сочетаниях типа *tъrt* редуцированные гласные находятся в сильной позиции. Соответственно этому во всех обнаруженных нами примерах *ь* перешел в *е*, *ъ* в *о*. Написаний редуцированный + плавный нами не обнаружено.

въцеркъвнъ 1а, сздържувѣннѣмъ 3а, въ чертозѣ 4б, въверженъ 8б, въгорннѣ 4б.

г/ Напряженные редуцированные

Напряженные редуцированные обозначаются на письме буквами: *н, ъ, ь*.

н: Богомыслѣннъ 1а, ревѣнѣстнѣ 8б

ы: прѣпѣтынъ 1б, 5а спѣсынъ 1б, двраньскынъ 4б
праведьнынъ 1б прѣпетынъ 2а, сзтворенъ 2а
бездоушнѣнъ 2а, глаголавъ 2б, отеуьскынъ 3а
прѣхвалънѣнъ 5а нстнѣнѣнъ 7б, невзмѣстнѣнъ 2б
ь: добродѣтелью 5б благоуестьнъ 5б

Подведем итоги нашим наблюдениям:

1. Редуцированные гласные **ь, ъ** в слабой позиции во всех морфемах почти без исключения пишутся этимологически правильно. Пропуск буквы **ь** наблюдается лишь в одном случае: **спасын**.

Буквы **ь, ъ** не только не пропущены в слабой позиции, но и не смешиваются друг с другом. Единственный случай смешения **ь** и **ь**: **сѣмостѣмъ зѣ**.

2. В сильной позиции из 21 случая в 19 **ь, ъ** перешли в **е, о**. Из этих примеров вокализации 5 примеров на переход **ь, ъ** в **е, о** наблюдались в сочетаниях типа **тѣрт** (см. таблицу)

Изм.	Слабая позиция				Сильная позиция			
	Предл. преф.	Основа	Суфф.	Оконч.	всего	Основа	Суфф.	всего
ь → ь	0	16	41	35	92	0	0	0
ъ → ъ	46	2	5	45	98	2	0	2
ь → ъ	0	0	0	1	1	0	0	0
ъ → ь	0	0	0	0	0	0	0	0
ь → е	0	0	0	0	0	5(4+2)	12	18
ъ → о	0	0	0	0	0	1**	0	1
ь → ѓ	1	0	0	0	1	0	0	0
ъ → ѓ	0	0	0	0	0	0	0	0

* случаи в сочетании **тѣрт**
 ** пример на **тѣрт**

А.А.Шахматов считает основным, определяющим фактором наличия написаний **ор, ер** на месте сочетаний **ѣр, ѣр** при решении вопроса о наличии в языке писца какого-либо памятника редуцированных гласных.

По А.А.Шахматову "русские памятники, в которых **ъ** и **ь** заменяются в памятниках через **о** и **е** в четвертой категории (т.е. в сочетаниях **toŕt, tŕt...**) отражают живой говор писцов, уже утративший звуки **ъ, ь**, уже прошедший падение глухих".⁴ Таким образом, выдержанное написание **л, з** в слабой позиции может объясняться влиянием старославянского протографа, а относительно большое количество примеров вокализации может свидетельствовать об утрате редуцированных гласных в живом произношении писца Ирмология **Qn.I.75**. (Особенно примеры написаний типа **toŕt** указывают на это). По А.А.Шахматову падение редуцированных началось "не раньше середины XII века".⁵ Данные палеографии и орфографии нашего памятника тоже указывают на то, что Ирмологий **Qn.I.75** был написан не раньше середины, а скорее в конце XII-го века. Однако возникает вопрос о том, что если в языке писца редуцированные гласные уже не произносились почему не встречаются примеры пропуска или смещения редуцированных в слабой позиции. Объяснение этого явления влиянием протографа может быть ослаблено тем известным фактом, что в памятниках старославянского языка XI-XII веков широко известен пропуск букв **ь** и **ъ**. Например: **створнвъ, възлюбѣ, неподобно, злѣ** и т.п. / **в с. 1043/**

⁴ Шахматов А.А.: Очерк древнейшего периода истории русского языка
Пг.1915; Э.С.Ф. изд. ОРЯС. Вып.II, стр.206.

ния глухих (исчезновения ъ и ѿ ...)". "Русские писцы при всей своей внимательности, копируя древнеболгарские рукописи, не могли справиться с теми буквами, которым не было прямого соответствия в живом русском языке..." - пишет А.А.Шахматов. ⁶ При этом мы должны бы предполагать, что выдержанное написание ъ, ѿ в слабой позиции, отсутствии пропуска и смещения их в Ирмологии Qn.I.75. указывают на наличие редуцированных гласных в произношении писца нашего памятника. Если вслед за Шахматовым считать, что переход редуцированных гласных в гласные полного образования произошел одновременно с падением слабых редуцированных и даже вызван им, то предположение о наличии редуцированных противоречит выше изложенному, сделанному на основе написаний *орер* в сочетании *търт*, предположению об утрате редуцированных в языке писца.

Для решения этого вопроса нам придется обратиться к более богатым данным *Fragmenta Chilendarica* ⁷ и других более поздних нотных памятников.

Дело в том, что мы имеем перед собой рукопись нотную, предназначенную для церковного пения. Как всем известно, искусственное церковнославянское произношение оказало большое влияние на орфографию этих памятников. Как уже было сказано, в Ирмологии Qn.I.75. над буквами стояли т.наз. невпы, нотные знаки, определяющие, где надо повысить или понизить голос, где надо "выгнуть" слог. Приведем

---

⁶ Шахматов А.А.: Ук.соч. стр. 204-205

⁷ Мы считаем, что Ирм.Qn.I.75. является частью

примеры не^{вп}, встречающихся в памятнике: "сто^{ди}ца едина или множество их просто говори".⁸

= "сто^лзя простоя постояти мало"

"голубчик гаркнути из гортани"

"палка простая поется выгнути мало"

"сто^{ди}ца с очком боле и того выгнути" и т.п.

Эти не^{вп}ы стояли и над буквами, обозначающими гласные полного образования, и над буквами, обозначающими редуцированные. Над редуцированными ^{ъ, ѣ} могут стоять все те же не^{мф}ы, которые стояли над буквами, обозначающими гласные полного образования. То есть, в пении редуцированные исполняют такую же роль, как гласные полного образования.

Например: в^ѣцѣркѣвѣ, ѡгнѣнѣ, нѣужѣскѣ, нѣстѣ и т.п.

Таким образом, если над редуцированными стоит ^ъ сто^{ди}ца с очком, (которая значит - выгнуть, выдержать гласный) напр.: в^ѣцѣркѣвѣ, то этот редуцированный звучит в песне, быть может в два-три раза дольше, чем в простом положении. Или гласный неполного образования звучит по времени дольше, чем гласный полного образования в простом положении (напр. под сто^{ди}цей ^ъ).

На это указывает тоже кондакарный тип нотации, в котором "кроме надписаний, еще повторялись буквы".⁹

---

⁸ Примеры определения музыкального значения не^{мф}ы выписаны из "Палеографического Атласа" С.Смоленского
цитирует: Koschmieder E : Ein handschriftliches Lehrbuch der
altrussischen Neumenschrift T.II. München 1966.

⁹ Карский Е.Ф.: Ук.соч. стр. 224

Приведем примеры из кондакаря XI-XII вв.¹⁰

ѢѢШѢНННХѢХѢХѢѢѢѢѢѢ

О полноценной роли редуцированных в пении свидетельствуют примеры переноса согласный + Ѣ, Ѣ в нашем памятнике: ВѢ||ПИТН 2а, ВѢ||ВЗВНЛОТ 2б, ВѢ||ПЕЩН 2б, СѢ||НОСТЬШНѢ 3а, ШТЕ||ЦѢ 3а, СѢ ДЕРЗНОВѢННѢ||МѢ 3а, ДОУХО||НѢ 6а, ДѢ||НН||Ѣ 5б, ВѢ||ЗДВНЖЕ 6а, ВѢ||ВѢКѢ 6а, ОУРОСЧ||ЛѢ 6б, ЦѢ||САРЬСТВОУ 7а, ДѢРЕ||ТЬ 7а-7б, СѢ||ВѢТѢ 7б, ХЕРОВН||МѢ 8а

О количестве и качестве этих звуков очень трудно судить. По А.А. Шахматову для искусственного церковнославянского произношения было характерно "произношение Ѣ, Ѣ как е, о"¹¹ В Ирмологии XV в. Государственной Публичной библиотеки в Ленинграде¹² встречаются примеры, указывающие на то, что между качеством "о", обозначенным знаком Ѣ и качеством исконного о существовала разница:

СУПРОТНВАСА 6а, ПРОТНВУВѢЩѢ 6а. Однако мы считаем убедительным мнение Шахматова, тем более потому, что нас интересует в этом случае одно: на месте букв Ѣ, Ѣ в церковном пении произносили, или пели какой-либо звук. Вследствие этого появилось на письме на месте каждого Ѣ и Ѣ написание с е, о т.наз. "хомовое пение".

На основе разницы в написаниях (с Ѣ, Ѣ или с е, о) Е. Koschmieder певческие рукописи классифицирует следующим образом:¹³

---

¹⁰ Карский Е.Ф.: там же

¹¹ Шахматов А.А.: Ук.соч. стр.205

¹² Ирмологий на крюках XV в. IЗI л. ГПб.Соф.487

¹³ Koschmieder Е: Ук.соч. стр. XVII

1. период (с XI до XIII-XIV вв.)

ДОУХОМЪ ПРѢДЗРА ПРОРОКЪ
ДМБЪКОУМЪ СЛОВЕСН ВЪПЛЪЩЕННѢ

/ FRAGMENTA B. 4r / I⁴

2. период (с XIV до середины XVII в.)

ДОУХОМЕ ПРЕДОЗЕРА ПРШРОКО
ДВВЪКОУМО СЛОВЕСН ВОПЛОЩЕННѢ

/ MON. III. 8r / I⁵

3. период (с середины XVII -)

ДУХОМЪ ПРѢДЗРА ПРОРОКЪ
ДВЪКУМЪ СЛОВЕСН ВОПЛОЩЕННѢ

/ KARP. 8r / I⁶

Произносили (пели ли) уже во второй половине XII в. на месте букв

ѣ, ѥ (над которыми стояли нѣвы) о и е ?

ХЕРОВНЕСКЫН 26 v ВЕСЕКОРЕНЬНОУЮ 30 r
КРЕПОКЫН 32 r МОНОГОЕ 38 r ВО ВОЛН 4 v
ВОПНѢ 42 r ННЪГДА 51 v ННОГДА 56 r ПОННО 32 r

Эти примеры доказывают, что уже в памятниках XII века появляет-

ся на письме взаимная мена ѣ, ѥ || о, е, . Появление написаний с

ѣ, ѥ на месте исконного о, е, и появление написаний с о, е на

месте и сильных, и слабых ѣ, ѥ свидетельствуют о том, что в искусственном церковнославянском произношении не было разницы меж-

---

I⁴ FRAGMENTA CHILANDARICA B. Hirmologium 4r.

I⁵ STICHIRAR 17 jh. Bayerischen Staatsbibliothek in München

I⁶ HIRMOLOGION aus dem 17-18 j.h. im Fünf liniensystem

ду произношением ъ,ъ и о,е, т.е. ъ и о произносились как е. Писцы могли выбрать любой из этих орфографических знаков для обозначения звуков о и е. Для обозначения звуков о, е служили: о, ѡ, ѣ, и, е, ѥ, ѧ, Ѩ.

В XII-XIV веках все-таки преобладали написания с ъ,ъ на месте традиционных ѣ,ѧ по двум причинам:

1. влияние протографов было еще сильнее, чем в более поздних веках.

2. пока в живом произношении писцов (до середины XIII в.) звучали редуцированные, они, несмотря на искусственное произношение, невольно писали ъ,ъ.

После падения редуцированных преобразовались орфографические приемы, и орфография стала вполне отражать искусственное церковнославянское произношение в певческих памятниках.

На основе этих данных и предположений судить о судьбе редуцированных в языке писца нашего памятника уже значительно легче.

Из примеров написаний с е,о на месте сильных ъ,ъ за исключением 5 примеров типа **ѣѣѣ** все другие могут быть объяснены не столько живым произношением писца, но и влиянием искусственного

церковнославянского произношения. Примеры же: **ВЪ ЦЕРКЪВНІА** **ВЪ КЕРТОЗѣ** **ѣѣ**, **сѣ ДЕРЗНОВѣННЕМЪ** **за** **ВЪ ВЕРЖЕНН** **ѣѣ**

бесспорно указывают на живое произношение писца, в котором уже закончился процесс утраты редуцированных. В этом случае искусственное произношение и процесс вокализации редуцированных в живом произношении идут параллельно, церковнославянское произношение не препятствует отражению на письме этого процесса, даже способствует его

отражению.

По-другому обстоит дело с сохраненными на письме слабыми редуцированными. Здесь отражению на письме падения слабых редуцированных препятствуют разные факторы:

1. назначение текста (текст предназначен для церковного пения; слоги, содержащие редуцированные, находятся в тесной связи с нотными знаками).
2. искусственное произношение.
3. влияние протографа.

Таким образом, судить о судьбе слабых редуцированных в языке писца на основе материала ^{только} слабых редуцированных ъ,ъ в Ирмологии **Qn. I.75.** мы не можем. Написания с ъ,ъ на месте слабых редуцированных дают нам материал к исследованию искусственного произношения.

На основе этих данных мы можем сказать, что язык Ирмология **Qn. I.75.** содержит важные данные о судьбе редуцированных гласных в живом языке XII в. Памятник отражает уже начавшийся процесс падения редуцированных в живом языке писца. Однако Ирмологий **Qn. I.75.** как нотный памятник церковного пения содержит данные искусственного церковнославянского произношения, значительно осложняющие отражение на письме явлений живого языка писца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ирмологий на крюках-отрывок XIIв. ГПб I.75. 8лл.
2. FRAGMENTA CHILANDARCA PALEOSLAVICA В. ИРМОЛОГИУМ
1957 Copenhagen / R.JACOBSON 72 лл. XIIв.
3. Ирмологий на крюках-отрывок XIУв. ГПб I.65 2л.
4. Ирмологий на крюках-отрывок XVв. ГПб Соф. 487 IЗI л.
5. Ирмологий на крюках-отрывок XIIІв. ГПб Погод.55
6. Е.Э.Гранстрем: Описание русских и славянских рукописей ГПб Л.1953.
7. Викторов, Е.А.: Собрание рукописей В.Н.Григоровича М. 1879
8. Бражников, М.: Пути развития и задачи расшифровки знаменного рас-
пева XII-XVIII веков.
9. Бражников, М.: Древнерусская теория музыки Л.1972.
10. Успенский, Н.Д.: Образы древнерусского певческого искусства Л.1971.
11. Разумовский, И.В.: Церковное пение в России М.1867.
12. Срезневский, И.И.: Материалы для словаря древнерусского языка
13. Щепкин, Н.В.: Русская палеография М.1967.
14. Карский, Е.Ф.: Славянская кирилловская палеография Л.1928.
15. Шахматов, А.А.: Очерк древнейшего периода истории русского языка
Пп 1915.
16. Дурново, Н.Н.: Введение в историю русского языка Brno 1927
17. Вайан, А.: Руководство по старославянскому языку М.1952.
18. Горшкова, К.В.: Историческая диалектология русского языка М.1972.
19. Соколова, И.А.: Очерки по исторической грамматике русского языка
Л.1962
20. Koschmieder E - Gardnerj: Ein handschriftliches Lehrbuch...Т.133
21. Карягина, Л.Н.: Редуцированные гласные в языке польской минеи
XI-XIIв

22. Карягина, Л.Н.: Палеографическое описание служебной минеи к концу XI и XII вв.
23. Колесов, В.В.: Падение редуцированных в статистической интерпритации. Вопросы языкознания 1966.

ИЗЪЯВНТЕЛЮВЪСТХЪ.

БЛСЕНЛНН. ПОСРЪДЪ

ПЛАМЕНЪВТРОБАВЪ

ШЕ. СЪШЕДЪОУРОСН

ЛЪНН. ННАОУУНПЕ

ТНВЫАКАГАДЛА.

БЛАГОСЛОВИТЕ ГОСПО

ДНАГОСПОДА

ВЪСЕЛННА. ННРОУСАН

КЕТОРЖЪСТКОУНТЕ

ЛЮБАЩЕМННА. ЦЕ

САРЪСТКОУГАНКОВЪБЕ

КЫ. ГОСПОДЫНЛАМЪ

ПРНДЕ. ДАГОБЕНТЕ.

БЫАЗЕМЛАГШТЛН

ЦАНГО. НДАПОНТЕ.

БЛАГОСЛОВИТЕДЛА

ГОСПОДА

ВЪШНШТРОКОВНЦЕДЪ

ВНЦЕУНСТАГА. ДАРЪ

Ш.МАРЧА :

Сопоставительный графико-орфографический анализ
надписей Новгородской и Киевской Софии XI-XII вв.

Изучение письменных текстов включает как лингвистические, так и внелингвистические факты и начинается с последних. Текстологические наблюдения, сравнение списков, установления наборов буквенных знаков, их начертаний позволяет определить отношение текста к культурно письменной традиции, приемы письма, связь писцов с орфографической школой".¹

В данной работе дается графико-орфографический анализ надписей граффити новгородской Софии в сопоставлении с надписями киевской Софии того же периода, т.е. XI-XII вв. Основными источниками служили статьи В.Н.Щепкина: Новгородские надписи" *graffiti* " ² и книга С.А.Висоцкого: Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв ...³

Новгородские надписи XI-XII вв. содержат 42 граффити. Материал, представленный ими, является очень бедным, и поэтому они изучаются вместе с киевскими надписями. В Киевской Софии находилось 48 надписей, относящихся к XI-XII вв. Эти граффити являются более значительными по объему и дают ценнейший материал для графико-орфографического анализа. Современное изучение граффити новгородской и киевской Софии кажется оправданным и потому, что графико-орфографические нормы древнерусского языка в XI-XII в. еще не отли -

---

¹ Горшкова, К.В.: Историческая диалектология русского языка
М.1972. стр. 24.

² Древности, Труды ИАО, III. т.XIX М., 1902 стр. 26-46.

³ Выпуск I Киев 1966.

чались по диалектным признакам. Можно только говорить о складывающихся диалектах, которые позже, начиная с XII в. стали различаться друг от друга.

Другая причина совместного изучения надписей новгородской и киевской Софии, заключается в том, что надписи обоих соборов носят одинаковый характер с точки зрения их содержания и лексики.

Основной целью данной работы является: установить графические и орфографические нормы, употребленные писцами надписей; определить место надписей среди древнерусских письменных памятников с точки зрения графики и орфографии; и подготовить материал для дальнейшего фонетического анализа.

Графико-орфографический анализ надписей новгородской и киевской Софии проводится по следующему плану: анализ начинается с рассмотрения проблемы йотации, йотированных гласных, потом следует подробный анализ обозначения мягкости-твердости согласных фонем, и заканчивается он разбором некоторых особенностей употребления разных букв.

При графико-орфографическом анализе мы пользуемся следующими условными знаками:

Новгородская София - НВ

Киевская София - КС

Номер по порядку надписей КС обозначается арабскими цифрами, а надписей НВ римскими цифрами. В дальнейшем, если говорится о надписях без указания на датировку, то подразумеваются всегда надписи, относящиеся к XI-XII вв.

Написание с **Ѥ** два раза обнаруживается в граффити XI в.

КС: **ꙗꙋꙋꙋ(Ѥ)нѤ** (№-8). Можно предполагать, что в этом слове **Ѥ** пишется только потому, что оно стоит в начале строки, по всей вероятности после **н** следовала буква **и** -; **тиѤ** (№-9) - после гласного.

В употреблении **Ѥ** в надписях XII в. КС нет строгой последовательности. В большинстве случаев оно пишется после гласных: **софиѤю** (№-25), **своѤмоу** (№-32), **своѤмовъ** (№-33, 34), **андрѤви** (№-33), **своѤго** (№-47). В то же время имеются и такие примеры, в которых после гласных пишется **ѥ** : **георгиеви** (№-31), **своемоу** (II раз). В начале слова **Ѥ** наблюдается лишь однажды: **ѤнѤра** (№-25). В слове **ѥмъ** (№-24) йотации нет. Что касается употребления **Ѥ** после согласного -**нѤи** (№-25) - можно только повторить сказанное выше в связи с употреблением **Ѥ** в новгородских надписях.

1.в.

Йотированный гласный ю представлен в 2 словах в граффити КС, в обоих случаях в словах иноязычного происхождения после согласного **г** : **гю[р]ьнхк** (№-XX), и **(гюр)ьгевинъ** (№-XXXVII). В слове **...юрі** (№-XXV - начало не сохранилось) нельзя выяснить, стоит ли **ю** после гласного, или согласного. Однажды встречается в надписи I-XXXIII написание с **Ѥ** на месте **оу**, что является ошибочным: **с(в)о(Ѥ)нѤ**

Граффиты XI в. КС не содержат **ю**, но в граффити XII в. имеются начертания с **ю** : **стою** (№-25), **софиѤю** (№-25), после **цвѣи**, **зѣмлю** (№-25 - 2 раза), **боѤню** (№-25 - 2 раза), **сѣмѤнъ** (№-25), **вѣсю** (№-25), **[Ѥ]рхъиѤъчю** (№-32), **[Ѥ]зѤиѤю** (№-32) - после согласных, где **ю** выполняет фонологическую функцию.

На основании примеров можно сделать вывод, что йотированные гласные имеют двоякую функцию: графическую в начале слов и после гласных; и фонологическую, то есть обозначают мягкость (полумягкость) предыдущего согласного).

2. Обозначение мягкости-полумягкости согласных.

Для обозначения мягкости-полумягкости согласных в надписях НС и КС употребляются буквы **А, Е, Ъ, И** и **Ь**. (Некоторые йотированные гласные могут относиться сюда).

2а.

Начертание **А** представлено в сочетании с следующими согласными: **Ѡ' + А** - РѠБАГЪ (№-XXУ); **Ѣ' + А** - АПРИАА (№-XXXVII), **Ѥ' + А** - АЗВИРА (№-XVIII); ПОТРАСОШАА (№-XXXI); **Ѧ' + А** ПОТРАСОШАА (№-XXXI). В слове АПРИАА **А** употребляется на этимологически неправильном месте, вместо **Ѧ**.

В граффити КС **А** сочетается с довольно многими согласными. С этимологически правильным **А** встречаются следующие согласные:

Ѡ' + А - СВАТОПЫК (№-37); **Ѣ' + А** - РѠБАТЪ (№-5); (№-14); **Ѥ' + А** - ЖЕЛАНИ (№-5); **Ѧ' + А** - КЪНАЗЪ (№-4, 6), КЪНАЖИЛЪ (№-9), КЪНАГЫНИ (№-25, 29, 27), КЪСМАТИНЪ (№-26), КЪНАЖОУ (№-31); **Ѧ' + А** - МА (№-23); **Ѧ' + А** - ПЕРЕСТАВИЛЪСА (№-12), СЕМЬДЕСАТЪ (№-25).

Буква **А** наблюдается и на этимологически неправильном месте и передает звучание [ia]: **Ѧ' + А** - ПОРОДАТИНИУЪ (№-18), ДЪАКЪ (№-20); **Ѧ' + А** - БЪРЗАТИУЪ (№-25); **Ѧ' + А** - ДЕКЕМБРА (№-5), ОКТАМБРА (№-12), ЧРА (№-8), ЖУРАТОВИУЪ (№-22), КЕНДРА (№-25); **Ѣ' + А** - АПРИАА (№-7, 4); **Ѣ' + А** -

ХРЬСТАНАМ (№-37), ОКАМБРА (№-12); с' + А - МЦА (№-4, 5, 10, 11, 12, 25, и т.п.), УРЬНИЦАМИ (№-23).

Интересно отметить, что **А** употребляется и для передачи **Δ**: ПАТЕЛЪИМОНЕ (№-47). Такое употребление, конечно, считается ошибочным. Особое внимание привлекает к себе слово ИМАМЪ (№-37). С.А.Высоцкий объясняет его значение так: ИМЕНЕМ - с пропущенным слогом.¹ В этом случае **А** пишется вместо **Е** (**Н**). Написания с **А** является опiskeй, так как в это время **А** уже не могло передать звук [е], хотя до утраты носовых гласных у него было такое значение.

Имеются и случаи, в которых на месте **А** встречается **Δ**: СЪБОРИШΔ (№-5), СВАТОСЛАВЪ (№-9), СВАТОСЛАВЪ (№-9)

2.6.

Гласный **Е** в граффити НС сочетается с наиболее многими согласными, обозначая их мягкость-полумягкость. Примеры: ѣ' + е ПОГРЕБЕНЪ (№-XXXVIII); ѵ' + е - ПАВЕЛЪ (№-XXVIII), ВЕЧЕРНИ (№-XXXVXXX); г + е - (ГЮР)ЪГЕВИУЪ (№-XXXVII) - об этом позже пойдет речь - ѣ' + е - БЪЖЕНЪ (№-XXXVIII); ѣ' + е - ПАНТЕЛЕИМОНЪ (№-XXVIII); м' + е - КАМЕНЪ (№-XXXVI); н' + е - ОСЪНЕ (№-XXXVI), НЕ. (№-XXXVI), р' + е - РОСТЕПЕ (№-XXXVI); ѣ' + е - РЕЧЕ (№-XXXV); ѣ' + е - СТЕФАНЪ (№-XVIII), ПАНТЕЛЕИМОНЪ (№-XVIII), РОСТЕПЕ (№-XXXVI); ѣ' + е - ФЕОДОРЪ (№-XV), ФЕДЪР (№-XXXVI), ФЕВРАРЪ (№-XXXIX); ѣ' + е - РЕЧЕ (№-XXXV), ВЕЧЕРНИ (№-XXXVIII).

В некоторых случаях **Е** встречается на месте **Ѣ**: ГРЕШ(Ѣ)Н (№-XXVIII), ЛЕ (№-XXXV), ПОГРЕБЕНЪ (№-XXXVIII).

---

¹ С.А.Высоцкий: Указ. соч. стр. 87

В надписях КС тоже много примеров с написанием **Ѣ**. В следующих словах **Ѣ** пишется на этимологически оправданном месте; **ѣ+е** - **ПРИДЕ** (№-6), **НЕДЕМЪ** (№-9), **СЕМЬДЕСАТЪ** (№-25); **ѣ+е** - **БЖЕНІИ** (№-10), **ЖЕЛАНІИ** (№-5); **ѣ+е** - **ЗЕМЛЮ** (№-25 - 2 раза); **ѣ+е** - **ПЪТЕЛЕИ** (№-25), **ЕЛЕНЮ** (№-46), **ВАСИЛЬВИ** (I-31); **ѣ+е** - **МЕРКУРИЮ** (№-30), **МАУЛИКОУ** (№-31), **МЕНЪ** (№-37); **ѣ+е** - **НЕДЕЛЪ** (№-9), **НЕДОСТОИНОМУ** (№-19), **НЕ** (№-23), **НИИ** (№-25); **ѣ+е** - **ПЕРЕСТАВИЛЪСА** (№-10), **ПЕРЕДЪ** (№-25 - 2 раза), **ПЕТРУ** (№-34), (№-4); **ѣ+е** - **ВСЕВОЛЖД** (№-25), **СЕМЬДЕСАТЪ** (№-25); **ѣ+е** - **ПЪТЕЛЕИ** (№-25), **МАТЕРИ** (№-27); **ѣ+е** - **ОСОДОЛОУ** (№-36); **ѣ+е** - **НАШЕТО** (№-13); **ѣ+е** - **УЕТВИ** (№-4), **ОТЪУЕХ** (№-23), **МЖУЕНИЦИ** (№-42).

Имеются некоторые слова, где **Ѣ** неправильно употребляется: **ВЕЛИКІИ** (№-4), **НЕДЕЛЪ** (№-9), **ПРЕСТАВИСА** (№-10), **ДЕЛЪ** (№-33), **ГРЕШНОМУ** (№-35), **ГРЕХИ** (№-33).

2.в.

Кроме букв **А** и **Ѣ**, **ѣ** тоже указывает на полумягкость предыдущего согласного. Новгородские надписи содержат следующие случаи с употреблением **ѣ**: **ѣ+ѣ** - **БѣДИ** (№-XXXII), **БѣСЪ** (№-XXXV); **ѣ+ѣ** - **ВѣКИ** (№-XXXI), **РАЗВѣ** (№-XXXV); **ѣ+ѣ** - **ЛѣПЛИВА** (№-XI); **ѣ+ѣ** - **СВѣТОМЪ** (№-XVI), **НѣАДКО** (№-XXIII), ... **РѣИМЪ** (№-XXVIII - начало слова не сохранилось); **ѣ+ѣ** - **ГРѣШНИ** (№-XXIII), **ДВОРѣ** (№-XXV), **ФЕВРѣРѣ** (№-XXXIX); **ѣ+ѣ** - **ТѣХЪ** (№-XIX); **ѣ+ѣ** - **МЦѣ** (№-XXXIX).

Начертаний **ѣ** в киевских надписях тоже очень мало: **ѣ+ѣ** - **Бѣ** (№-3), **БѣЛОГОРОДСКИИ** (№-5), **РѣБѣ** (№-27); **ѣ+ѣ** -

СВѢТОСЛАВѢ (№-9), ОЛЕСАВѢ (№-27); е' + ѣ - НЕДЕЛѢ (№-9);
п + ѣ - ОНѢМИ (№-23), НѢЖЬНОВИЧѢ (№-25); ѣ' + ѣ - ПОГРѢБЕНѢ
 (№-12), ГРѢШЬН(Ѣ)ГО (№-23), ГРѢХ(ОН) (№-24), ГРѢШЬНИКУ
 (№-37); ѡ + ѣ - ВѢСѢМИ (№-37); ѣ + ѣ - МѢР(Ѣ)Ѣ (№-9),
 МѢТѢИ (№-17),

2.г.

Гласный И часто обозначает мягкость согласных в новгородских надписях: ѡ' + ѣ - (ГЮР)ЬГЕВИЧѢ (№-XXXVII); ѣ' + ѣ - ДОБРОЖИ ПОМОЖИ (№-XXXIII) - об этом слове позже пойдет речь; ѣ' + ѣ - ПОМОЗИ (№-XXVI), ПОМ(Ѣ)ЗИ (№-XXVIII); м' + ѣ - ѦМИН(Ѣ) (№-VII), МИХѦЛЬ (№-XIII), МИ (№-XXXI); н' + ѣ - ДНИ (№-IV), ВЕУЕРНИ (№-XXXVIII); ѣ' + ѣ - КУРИЛѢ (№-XXXI); ѡ' + ѣ - ВѦСИѢ (№-XVIII).

Примеров с сочетанием согласного + и довольно много находится и в граффити КС, из более, чем 50 случаев приведем несколько: ДИМИТРѢ (№-16), ЖИЗНОБОУѦ (№-17), ПОЛОЦѦНИНѢ (№-22), ЖУРАГОВИЧѢ (№-22), СОБОЛИИ (№-25), КЪСНАТИИ (№-26), МЕУЬНИКѢ (№-32), ѦМИНѢ (№-34, 48), МИЛОСИ (№-46). И сочетается с следующими согласными: б, в, д, ж, з, к, л, м, н, р, с, т, ч, ѣ.

2.д.

Редуцированный ь после его утраты оставил за собой след - мягкость некоторых согласных, пишет Л.П. Жуковская об употреблении редуцированных в новгородских берестяных грамотах.² Таким образом графический знак ь указывает на мягкость предыдущего согласного.

² Л.П. Жуковская: Новгородские берестяные грамоты м., 1959 стр. 97

Новгородские надписи содержат всего лишь три примера с написанием согласного + ъ: **КВЗЬМЪ** (№-XXI), **КАМЕНЬ** (№-XXXVI), **(ГЮР)ЪГЕВИ** (№-XXXVII).

В надписях КС имеется больше примеров: **ГОРОДАТИНИУЪ** (№-18), **ГРѢШЬН(Ъ)ГО** (№-23), **НИХАЛКО** (№-25), **НѢЖЬНОВИУЪ** (№-25), **ГРИВЬНЪ** (№-25), **ТОМЪ** (№-25), **СЕМЬСЪТЪ** (№-25), **РОУСЬСКЫИ** (№-27), **ВАСИЛЬЕВИ** (№-30), **АМИНЪ** (№-34), **ЫСТЬНОУ** (№-38) — ъ употребляется неправильно). ъ сочетается с согласными в, ж, н, с, т, ҃, ц.

2.е.

Шипящие и 'с' и в надписях НС и в надписях КС сочетаются с гласными переднего и непереднего ряда, но не сочетаются с йотированными гласными. Примеры из новгородских надписей: **ГРѢШЬНИ** (№-XXIII), **ПОТРАСОША** (№-XXXV), **ЖАЖЪ** (№-XVII), **ЖАЛЪ** (№-XI), **МЯТЖИРЪ** (№-25), **Б(Ж)Е** (№-28), **ЖИВОУ** (№-XXXI), **БЪЖЕНЪ** (№-XXXVIII), **ОВИЦЕ** (№-XXV), **(М)ЦА** (№-XXVIII), **МЦЪ** (№-XXXIX); Согласный **с'** сочетается с гласными переднего ряда: **РЕУЕ** (№-XXXV), **(ГЮР)ЪГЕИУЪ** (№-XXXVII), **ВЕУЕРНИ** (№-XXXVIII).

Примеры из киевских надписей: **МЦА** (№-7), **МЦА** (№-4, 5, 9, 10, II, 12), **ЖЕЛАНИ** (№-5), **БЪЖЕНИ** (№-10), **КЪНАЖИЛЪ** (№-10), **СЪБОРИША** (№-5), **ВЪПЪМЪШЕ** (№-9), **НАШЕГО** (№-13), **ЖУРАГОВИ** (№-22), **ДРАНИЦЪ** (№-25), **҃РЬНЦАНИ** (№-28), : Согласный **с'** был мягким, как и в современном русском языке: **ОТРОУЧКА** (№-3), **УЕТВЕРГ** (№-4), **МЖУЕНИЦИ** (№-42), **ОТЪУЕ** (№-23), **МЕУНЬКОУ** (№-31), **(ІВ)А҃УИУО** (№-32), Мягкость **҃** подчеркивается несколько раз добавочным редуцированным гласным ъ. Слово **НАНЪ҃УИНЪ** (№-25) является опiskой или влиянием складывающегося украинского языка.

Сочетание [ʒʲɛʲ] было тоже мягкое: **тѣщѣно** (№-XXX), **грѣшьн(а)го** (№-23), **мѣхѣ ници** (№-42), **помѣци** (№-46).

Новгородская надпись №-XXXIII заслуживает особого интереса. В ней пишется слово **ПОМОЖИ** с смешением 3 и.к. В.Н.Щепкин усматривает "псковскую смену" в этом смешении. В связи с этим словом отмечает Ф.П.Филин: "Если это не грамматическая аналогия, то мы в этой надписи имели бы древнейшее письменное свидетельство совпадения свистящих и шипящих".³

2. ж.

Заднеязычные согласные к, г, х как в новгородских надписях, так и в граффиты КС были твердыми. На письме это проявляется в том, что они сочетались только с гласными непяреднего ряда. Примеры: **вѣкы** (№-XXXI), **флѣкатъ** (№-XXX), **инокъ** (№-XXXVIII), **великъи** (№-4), **роусъскыи** (№-4), **благыи** (№-4), **бѣлогородъскыи** (№-5), **дѣакъ** (№-20), **убогыи** (№-24), **грѣх(ом)** (№-24), **стѣго** (№-25), **кнагыи** (№-25), **мѣрко** (№-25), **михѣл** (№-25), **грѣхы** (№-33). Перечисленные выше примеры свидетельствуют о том, что переход **к, г, х > ж, г, х, сж** еще не происходил.

В некоторых словах иноязычного происхождения заднеязычные согласные сочетаются и с гласными переднего ряда, но эти написания были чужды древнерусской орфографии. Примеры: **гю(р)ьник** (№-XX), **акимѣ** (№-XXXVI), **(гю)гевичь** (№-XXXVII), **декембра** (№-5) **накинѣ**

---

³ Ф.П.Филин: Происхождение русского, украинского и белорусского языков, М., 1972. стр.268.

(№-25), ГЕОРГИЕВИ (№-31), [Δ]РХЪИΔПЪЦ[Ю] (№-32).

Относительно мягкости-твёрдости согласных, на основании сказанного выше, можно сделать следующие выводы:

1) Надписи НС и КС содержат мягкие, полумягкие и твёрдые согласные,

2) Для обозначения мягкости согласных писцы пользовались гласными переднего ряда: *е, (ѣ), а, ѣ, и и ъ*.

3) Шипящие согласные и аффрикаты *с', ѡ'* были исконно мягкими согласными, так как они возникли в результате разных общеславянских процессов палатализации. Поэтому их мягкость не зависела от соседнего гласного. Полумягкие согласные, которые обозначались точкой, были не самостоятельными фонемами, как мягкие согласные, потому что их мягкость обуславливалась последующим гласным.

4) Заднеязычные согласные сочетались с гласными непреднего ряда, но в словах иноязычного происхождения – и с гласными переднего ряда. Как мягкость шипящих и *с', ѡ'*, так и твёрдость заднеязычных не зависела от соседнего гласного.

Из следующей схемы можно видеть, какие согласные с какими именно гласными сочетаются в надписях НС и КС:

	б	в	г	д	з	ж	к	л	м	н	п	р	с	т	ѣ	ч	ц	ch	ш
А	+	+		+	+			+	+	+		+	+	+			+		+
Ѧ				о				+	о										
Ѧ																			
Ѧ	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Ѧ	+	+	+		+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
и/Ѧ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	о	
Ю				о				+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Δ	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
О	+	+	+	+	о			+	+	+	+	+	+	+	+			+	
У	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	
Ѧ	+	о		+	+		+	+	+	+	+							+	

Маленьким кружком отмечаются согласные новгородских, а синим — согласные киевских надписей.

По схеме можно увидеть, что согласные надписей КС сочетаются с большим количеством гласных, но надо иметь в виду, что надписи НС содержат меньше данных.

В надписях обоих соборов с наиболее многими согласными сочетаются согласные б, в, д, л, м, н, п, р, с, т. Шипящие и аффрикаты сочетаются с значительно меньшим количеством гласных. После шипящих никогда не пишется йотированный гласный, но пишутся **А, д, е**.

Заднеязычные в надписях НС сочетаются с Ю, и все сочетаются с **Е** и **И** в словах иноязычного происхождения, как в надписях НС, так и в надписях КС.

3. Другие особенности

3а.

Самое большое отличие между надписями НС и КС заключается в том, что надписи НС содержат наряду с кирилловским письмом и глаголическое письмо. Текст надписи №-Х I полностью написан глаголическим письмом, а в надписи №-Х II кирилловские и глаголические буквы смешиваются (см. в приложении).

3.б.

Для обозначения звука [у] употребляется четыре буквы в надписях НС: **У** — ису (№-VI), **У** — ккзъмд (№-XXI), **У** — мхтихиръ (№-XXV), **У** — кжр (№-XXVIII), и **ОУ** — оусъне (№-XXXVI).

Звук [ф] передается графическими знаками **Ф** и **Ө**. Напр.: софия (№-XVIII), **Ө** — аур (№-XXVI).

Две буквы **о** и **ш** передают [о]. Напр.: гешъне (№-XXVIII),

шхъ (№-XXX).

Звук **ѣ** обозначается на письме буквами **ж** и **ѣ**. Напр.:

ѣѣѣ (№-XVIII).

В надписях № встречается лигатура **ѣ**.

Графический знак **ѣ** (№-XXXIII) имеет цифровое значение.

З.в.

Написи № содержат шесть букв для передачи звука [ц].

Чаще всего употребляется **оу**: **Роусъскыи** (№-4) и т.п. Начертаний **у** тоже очень много: **мѣркуриу** (№-30), **грѣшникъ** (№-37). Написание с **у** наблюдается несколько раз тоже: **лѣка** (№-10), **послѣхы** (№-25), **ѣ** представлен реже: **блѣдѣ** (№-14).

Написания с **оу** и **уо** считаются интересными: **оу** это написание по аналогии с **оу**, а **уо** — это, видимо, описка, простое смещение букв. Писец плохо знал эту букву: .... **рѣбуо свое муо** (№-29).

В граффити № встречаются следующие лигатуры: **б** — **сѣборишѣ** (№-5), **ѣ** — **мѣрѣ** (№-9), **ѣ** — **мѣченици** (№-42), и — — — **мѣ**, **мѣстивѣ** (№-46).

ш здесь тоже пишется в словах иноязычного происхождения: **фѣшѣрѣ** (№-4), **ишѣнѣ** (№-35).

Буква **ѣ** имеет три разновидности: **ѣ** — **ѣ** — **ѣ** (сѣны) (№-27). Последняя буква представляет очень архаичное состояние.

Греческая буква **ѣ** употребляется для передачи звучания [р.] в слове **ѣлѣ** (№-4, 18 и т.п.).

Графические знаки **ѣ** (№-1, 4, 3, 8) и **ѣ** имеют цифровое значение при написании датировки.

Надо еще обратить внимание на отклонения от графико-орфографи-

ческих норм среди граффиты НС и КС.

Графико-орфографические нормы древнерусского языка несколько раз были нарушены писцами граффиты. Эти нарушения объясняются разными причинами.

Люди, сделавшие граффиты, не всегда были достаточно образованными. Писать слова иноязычного происхождения, необычного звучания, представляло для них большие трудности. Поэтому, очевидно, что ошибки больше всего встречаются в написании слов иноязычного происхождения.

Другим объяснением может быть тот факт, что звуковые изменения в языке не сразу отражаются в графике.

Надо иметь в виду, что граффиты были процарапаны на определенной и очень ограниченной по объему части штукатурки; и таким образом ошибки могли появиться просто из-за неимения достаточного места на стене.

На основании сказанного выше отклонения в надписях НС и КС можно группировать так: (1) отклонения в словах иноязычного происхождения, или отклонения вследствие того, что писец просто не знал, как написать правильно данное слово; (2) отклонения из-за невнимательности писца.

(1) Надписи НС: **гю[р]ѣнк** (№-XX), **[гюр]ѣгевилъ** (XXXII), Слова **огаѡзи (огел)** (№-XXV), **Акиме** (№-XXVI) по В.Н.Щепкину носят народную русскую форму. Имя **ѡѣѡр** (№-XXIX) тоже хорошо отражает неуверенность писца в орфографии слова.

Надписи КС содержат отклонения в словах, обозначающих названия лиц, месяцев и церковных должностей: **ДЕКЕМБРА** (№-5), **ОКТАМБРА**

(№-12), **КЕНДРА** (№-25), **ДЗНИЛО** (№-25), **ПАТЕЛЕН** (№-25), **СМНОМЪ** (№-25), **ГЕОРГИВИ** (№-31), **[Д]РХЪИДЬЦ** (№-32), **ХРІСТАНАМ** (№-37), **СЪМНОМЪ** (№-38).

(2) Примеры из надписей НС: **ГРЪШЪНИ** (№-XXIII), **ПОИ(Ъ)ЗИ** (№-XXVIII), **ГРЪШЪ** (№-XXIX), **СОМЪ** (№-XXXIII).

Примеры из надписей КС: **РОУСЪСКИИ** (№-4) – вместо суффикса -ъск- пишется -ъск-, **ИМАНЪ** (№-37 – слог пропущен), **ЕСЪТЪ** (№-38), **ПОМОЩИ** (№-46), **ЪІСТІУОУ** (№-38), **ПОМОЗЪТЕ** (№-42).

Графико-орфографический анализ надписей XI-XII вв. Новгородской и Киевской Софии позволяет сделать следующие общие замечания:

(1) Несмотря на то, что новгородские надписи в большинстве случаев сохранились в фрагментарном виде, по представленному ими материалу – вместе с надписями КС – можно сказать, что они носят общерусский характер.

(2) В надписях НС и КС не встретились диалектные элементы в таком количестве, что можно было бы говорить об их местном характере.

(3) В.Н.Щепкин отмечает, что надписи НС содержат русские особенности с чертами старославянского языка. То же самое можно отнести к надписям КС.

ЛИТЕРАТУРА

Пособия:

Иванов, В.В.: Историческая грамматика русского языка. М. 1964.

Петер, М.: Историческая грамматика русского языка Вр.
1969 I-II. Вр.

Baleszky, E. Ószláv nyelv, Вр. 1968.
Hollós, A

Спец. лит.:

Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. М., 1955.

Филин, Ф.П.: Происхождение русского, украинского и белорусского языков Л., 1972.

Горшкова, К.В.: Историческая диалектология русского языка М., 1972.

Высоцкий, С.А.: Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. выпуск I. Киев, 1966.

Щепкин, В.Н.: Новгородские надписи "graffiti" XI-XII вв. - Древности, Труды МАО. т. I9 вып. III. М., 1902.

Жуковская, Л.П. Новгородские берестяные грамоты. М., 1959.

Иванова Т.А.: Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве
Вопр. языкознания.

Рождественская Т.В.: Значение граффити XI-XIV вв. - для изучения истории русского языка старшего периода.

Вопр. языкознания 1972.

Медынцева А.А.: Новгородские надписи - граффити
Вопросы исследования и издания изд. Наука М. 1974

Deák Zsuzsa

A TANULÓK CSALÁDON BELÜLI INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATAI ÉS AZ OSZTÁLYKÖZÖSSÉGBEN ELFOGLALT HELYÜK VIZSGÁLATA

A család szerepét, funkcióját, jelentőségét a szociológia, pszichológia egyaránt hangsúlyozza. A család a legjelentősebb elsődleges csoport a társadalomban. A társadalomban érvényesülő, ható tendenciák a családon prizmaként megtörve érik az egyént. A család egyik fő funkciója a gyermek nevelése, szocializációja. E szocializációs folyamat egyik legfontosabb hatótényezője a családi légkör, vezetési stílus, a családtagok közötti kapcsolat megléte vagy hiánya.

Igaz, hogy a család ismeretközlő funkcióját a társadalom, az oktatási intézmények egyre nagyobb mértékben átvállalják, de ezzel párhuzamosan meg kell növekednie a család érzelmi-, jellemformáló nevelésének. "Normális körülmények között a család az a modell, amely később az ember valamennyi közösséghez való alkalmazkodását befolyásolja. A családi élet keretei között átélte közösségi élmények adnak izelítőt az embernek valamennyi kis közösség olyan alapvető funkcióiból, amilyen a szeretet, a tekintély, a vetélkedés, a szolidaritás. Általában a család az az első létező, amelyen belül a gyermek kipróbálja saját funkcióit, sokoldalú aktivitását."

/HARSÁNYI/

Az iskolai nevelőmunka egyik központi problémája a tanulók

megismerése. A nevelőnek a tanulók megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges ismernie a gyermek családi körülményeit. Mivel a szülő-gyermek kapcsolat nagymértékben determinálja a gyermeki személyiség fejlődését, a nevelőnek a tanuló szociális helyzetén túl ismernie kell, milyen a gyermek helyzete a családban, milyenek interperszonális kapcsolatai /szülőkkel, nagyszülőkkel, testvérekkel/, milyen a család nevelőhatása.

Az iskolás gyermek életének, tevékenységének másik fő területe az iskola, az iskolai osztályközösség. A tanuló kapcsolataiban, magatartásában, iskolai viselkedésében az emberekhez: osztálytársaihoz, felnőttekhez való viszonya fejeződik ki. Az iskolai közösségbe való beilleszkedéshez, a pedagógushoz való viszonyához a gyermek számára az elsődleges modell családi közössége, otthoni viszonyulásai nyújtanak.

A dolgozat célja feltárni, hogy mennyiben határozza meg a gyermeknek az osztályközösségbe való beilleszkedését, társaihoz fűződő viszonyát a család pedagógiai légköre, a szülőkkel és a testvérekkel kialakított érzelmi kapcsolatainak minősége.

A tanár, az osztályfőnök megismerheti tanulóit az iskolai oktatás keretei között a tanórákon, a tanulókkal folytatott beszélgetésekből. A családi háttérre fényt deríthet egy-egy családlátogatás. Mindezekon túl nagy segítséget jelenthet a pedagógus számára egy-egy vizsgálatsorozat: rajz, rövid írásbeli dolgozat, kérdőív - melyek elég világosan

feltárják a pedagógus előtt a tanuló családi légkörét, az ott kialakult interperszonális kapcsolatokat.

Dolgozatomban kiindulópontként a tanulói személyiség megismerését szolgáló ilyen vizsgálatstort állítottam.

Ez csak egyfajta lehetséges megközelítési mód. Az egyes családok társadalmi-, gazdasági-, szociális helyzetének ismerete, a szülőkkel folytatott beszélgetés elengedhetetlen a pontos kép megrajzolásához - ennek az anyagnak a feldolgozására, elemzésére később feltétlenül sor kerül.

Módszerek

A vizsgálatot Makón, a Széchenyi István Általános Iskola VII. B. osztályában végeztem. A vizsgálat anyaga három részből állt. Először egy rajzfeladatot kaptak a tanulók, mely "A mi családuk" címet viselte, második feladatuk "Hogyan él a mi családuk" címmel fogalmazás írása volt. Mindkét feladathoz Harsányi István instrukcióját használtam. Harmadik feladat egy általam összeállított tíz kérdéses kérdőív kitöltése volt. A kérdések a szabadidő eltöltésére, családi kapcsolatok felderítésére, osztályon belüli kapcsolatrendszerre, baráti körre vonatkoztak.

Kiinduló feltevésem az volt, hogy a gyermek családon belüli interperszonális kapcsolatai, az otthon látott és interiorizált magatartásminták befolyásolják a tanuló osztályközösségbe való beilleszkedését, társaihoz való viszonyának alakulá-

sát. A vizsgálatban 29 tanuló vett részt: 16 fiú és 13 leány.

A szülők foglalkozás szerinti megoszlása

<u>Foglalkozás</u>	<u>Apa</u>	<u>Anya</u>
ipari segédmunkás	9	9
ipari szakmunkás	6	1
mezőgazdasági dolgozó	13	7
alkalmazott	-	3
háztartásbeli	-	8

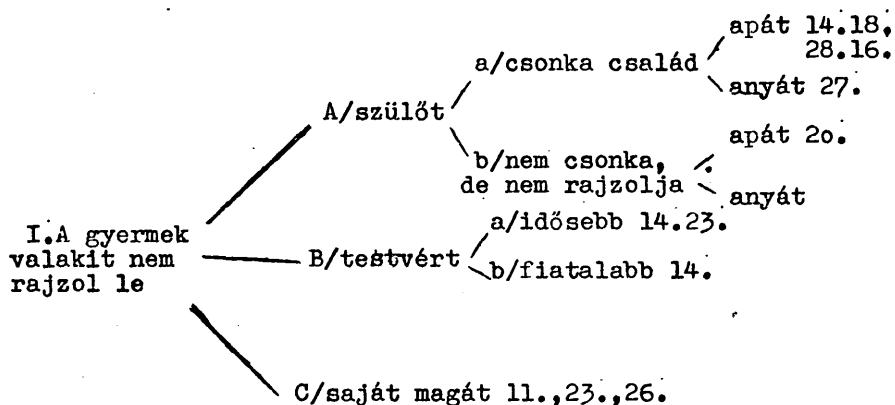
A vizsgálati anyag elemzése

Az értékelés, elemzés sorrendje igazodott az anyag felvételének sorrendjéhez. A családrajzoknál vizsgáltam azt, hogy

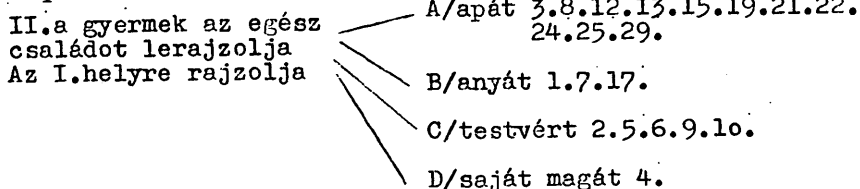
- elhagynak-e valakit, melyik családtagot,
- ki foglalja el a legelső helyet a rajzon, ki az, akit határozottan kiemel a tanuló,
- milyen az alakok lineáris kapcsolódása, hol helyezi el magát a tanuló.

Kilenc tanuló nem rajzolja le minden családtagját; ebből öt valóban csonka családban élő gyermek, sa különváltan élő szülő nem kap helyet a rajzon. /Egy gyermek édesanyja, egynek édesapja halott./ Egy tanuló testvérei közül nem rajzol le többet, nem csak a már távollévőket, de az otthon élőket sem mind./14./ A nem csonka családban élők közül egy tanuló nem rajzolja le édesapját /20./, egy tanuló idősebb testvérét /23./, s három tanuló hagyja el magát a rajzról. /11., 23., 26./

Tehát a családot hiányosan rajzoló tanulók családrajzainak lineáris kapcsolódása és az első helyre preferált személyiség e rajzokon a következő:

A család minden tagját lerajzoló husz tanuló több mint 50%-a globálisan pozitívnak értékelhető rajzot készített; melyen az apa foglalja el az első helyet, majd életkor szerint következnek a család tagjai, a tanuló saját magát a koránál fogva öt megillető, illetve a legutolsó helyre rajzolja. Három tanulónál - 15% - figyelhető meg az anya első helyre való kiemelése. A tanulók 25%-a rajzolja első helyre valamelyik testvérét, érzékeltetve ezzel, hogy elsősorban a családon belül a hasonló koru, helyzetű tagokkal van mélyebb érzelmi kapcsolatuk.

A rajzok csoportosítása /hiányos, teljes, csenka-család, teljes család, 1.helyre preferált személy, lineáris kapcsolódás/ után azt vizsgáltam, hogy a fogalmazások és a kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján az egyes tanulóknek:

- 1./ milyen a családhoz való viszonyuk: hogyan élik át az aktuális családi helyzetet /pozitívan, ambivalensen, közömbösen/, szüleikkel közös programot szerveznek-e, milyen mértékben vesznek részt a házimunkában?
- 2./ milyen a szülőkhöz való viszonyuk? Külön bontásban apához, anyához /pozitív, negatív, közömbös/. Adott helyzetben /kérdőív 6. kérdése/ választja-e szüleit vagy nem?
- 3./ milyen a kapcsolatuk testvéreikkel? Hogyan említik őket a fogalmazásban: pozitívan, negatívan vagy közömbösen? Adott esetben /kérdőív 6. kérdése/ választják-e őket?
- 4./ van-e valamilyen észrevételük a család szociális, gazdasági állapotával kapcsolatban? Megelégedettséget, hiányérzetet vagy semlegességet tükröznek-e a fogalmazások?
- 5./ egyéni céljaikban, további elképzeléseikben az adott családi viszonyokhoz hasonló családot szeretnének-e maguknak, vagy attól teljesen eltérőt, illetve nincs véleményük ezzel kapcsolatban?

1./ Az aktuális családi helyzetet pozitívan átélők legtöbbször a közös tevékenységet, az egymás dolgai iránt való érdeklődést, segítségnyújtást hangsúlyozzák. Jellemző a nyu-

godt légkör, a szülők, a testvérek pozitív említése.

/21./ "Nálunk édesapám a családfő. Foglalkozása szijgyártó, 37 éves. Vele sokat lehet viccelődni. Nagyon szeret mesélni történeteket az ő gyermekkoráról. Sokat szeret beszélni. Jól megértjük egymást vele mind a hárman. Otthon a háztartásban is szokott segíteni. A kertben a vetemények szép sorban vannak elvetve. A melléképületet is szép rendbe tettük már. Édesanyám műszaki adminisztrátor, 35 éves. Ő végzi el a háztartásban lévő munkákat. Mindannyiunkra mos, főz, takarít, vasal. A lakásunk mindig tiszta és nagy rend van. Délután 5 órakor érkezik haza a munkahelyéről. És még ezután is fáradtan dolgozik. Ezeket mind értünk teszi. A testvérem még óvodás. Ő 5 éves.... Most egy baleset érte és ezért gondosan vigyázunk rá és ápoljuk őt. ... Otthon sokat szoktam édesanyámnak segíteni."

/16./ "... Mi a kerti munkától a takarításig mindent együtt végzünk. Így bőven van ideje mindenkinek a pihenésre. ... Ha a családban valakinek problémája van, azt együtt oldjuk meg, de ilyenek ritkán adódnak..."

Tíz tanuló fogalmazása tükrözi az aktuális családi helyzet pozitív átélését. Közülük csak négyen említik a szabadidő tevékenységek között, hogy szüleikkel közös programot szoktak szervezni, kilencen rendszeresen segítenek a háztartásban. Adott helyzetben hárman választják apjukat, öten anyjukat, ketten testvérüket. Heten fejezik ki megelégedettségüket a család gazdasági helyzetével kapcsolatban, nyolcan emelik ki határozottan,

hogy felnőtt korukban ilyen családot szeretnének.

Két tanuló éli át negatívan az aktuális családi helyzetet: 28.- /lásd később/ - az apa alkoholizmusa miatt fél éve különváltan élő szülők gyermeke. A negatívumok elsősorban a fél év előtti állapotokra vonatkoznak. A másik fogalmazásban a szülői kapcsolat hiánya, a gazdasági kényszer, a házimunkába való erőteljes bevonás szerepel okként.

/20./" ...Apukámék a tanyán élnek, én meg a testvérem Makón élünk. Amikor a testvérem hazajön, nagyon el van fáradva, neki sincs /valószínűleg: kedve/ kimenni a tanyára. Én napközis voltam, addig jó volt, de most már nem olyan jó, ki kell járni minden nap a tanyára és ott etetni kell a jószágokat. Van olyan, hogy néha elmegyek a barátomhoz és ott játszunk. Apukámék dolgoznak a földön. Így rosszabb az életem."

Családrajza hiányos, apját nem rajzolja le, adott helyzetben sem szüleit, sem testvérét nem választja.

Az aktuális családi helyzet ambivalens átélése figyelhető meg tizennégy tanulónál azokban a fogalmazásokban, ahol a pozitívumok mellett valamelyik szülőt, vagy testvért negatívan említik a tanulók, illetve a családtagok pozitív említése mellett a család gazdasági helyzetével kapcsolatban hiányérzetet tükröznek írásaik, vagy egyéni céljaikban nem ilyen családot képzelnek el maguknak.

/15./" A mi családjunk jól él. Néha apu iszik. Nekem megadnak mindent, amire nekem szükségem van. Édesanyám

sokat dolgozik. Énnekem is sokat kell dolgozni. Például, ha hazamegyek az iskolából, nekem kell megetetni a jószágot. Ha szünet van, sokat kell a földben dolgozni. De azért játszani is jut idő... Az én szüleim között néha jó, néha rossz a kapcsolat. Majd az én családomban nem szerethék annyit dolgozni, hanem abban a szakmában, amelyiket megtanulom."

Ez a fogalmazás, mint a legtöbb, rávilágít arra, hogy a gyermekeket nagyon erősen bevonják a házi-, mezőgazdasági munkákba. A szabadidő-tevékenységek között huszonkét tanuló említette ezt külön, kilencen pedig gyakoriságát tekintve első helyre rangsorolták.

2./ Az apát negatívan említő tanulók /1., 5., 6., 15., 28./ elsősorban az apa iszákosságára panaszkodnak. Előfordul, hogy az apa meg sem próbálja enyhíteni felesége második műszakbeli terheit, sőt még tetézi azt. Negatív érzelmeket vált ki a tanulókból az egyéni vágyaival, törekvéseivel való éles szembe-szegülés.

/5./ "...Sajnos, nálunk az a probléma, hogy apu nem akar sehova engedni... Apu mindig azt mondja, hogy folyton csavargok. Nem hiszi el, hogy oda mindig mennem kell. Ezek a különböző szakkörök. Pedig semmi oka nem lehet, ... hisz minden nap én végzem el a házköri munkát. Édesapám gyakran iszik, s mikor hazajön, gyakran veszekszik édesanyámmal. Ilyenkor én és a testvérem nagyon félünk."

/1./ "... Édesanyám mikor hazaér, újra elkezd főzni, mert

amit délben főz, azt édesapám este nem eszi meg, mert az nem friss étel és azt mondja, hogy maradék. Szinte minden héten ez nálunk a probléma."

E tanulók közül egy rajzolja első helyre édesapját /15./, egy édesanyját /1./, kettő testvérét /5.6./ és egy saját magát /28./. Ugyanakkor adott helyzetben hárman választják apjukat /15., 1., 5./

Az apát pozitívan említi tizenegy tanuló, közülük nyolcan adott helyzetben választják is és heten első helyre rajzolják. Az apához fűződő jó kapcsolat indokainál a megértés, segítségnyújtás mellett többen hangsúlyozzák a negatívumok hiányát: "nem iszik, nem veszekszik".

Édesanyját tizenhét tanuló említi pozitívan, közülük tizenhárman választják adott helyzetben és öten rajzolják első helyre.

Motivumaik: a szülői szeretet, gondoskodás, megértés, problémákkal segítségért hozzá lehet fordulni, nem kivételez a testvérekkel, támogatja gyermeke terveit, közös program, sokat dolgozik, nagyszerűen vezeti a háztartást. Azoknál a gyermekeknél, akik apjukat negatívan említik, megfigyelhető az anyával való kapcsolat kiemelése, illetve végkövetkeztetésként a szülői gondoskodás hangsúlyozása.

/1./"Anyuék sokat törődnek velünk, de vasárnap el is beszélgetünk. Mindenki beszámol valamiről. Mikor nekünk az iskolában szünet van, a szüleim is úgy inté-

zik, hogy ők is otthon legyenek velünk."

/5./" Édesanyámmal a legjobban megértjük egymást. Különben nagyon jó a család."

Két tanuló említ negatívumokat édesanyjával kapcsolatban: a szülői szeretetet hiányolja /2./, gyakori a nézeteltérés a sűrű mozilátogatás miatt /18./.

3./ Minden tanuló, aki nem egyedüli gyermek, említést tesz testvéréről. A már felnőtt testvérek követendő példája, segítségnyújtásuk, a kisebbekről való gondoskodás, együttes játék, megértés, kölcsönös szeretet tükröződik leggyakrabban.

/1./" A testvéremmel jól megértjük egymást és igyekszünk segíteni szüleinknek!"

/19./" Nagyon szeretem a testvéreimet. Nagyon szívesen foglalkozom velük. Nyáron kirándulni megyünk."

Két tanuló tesz negatív említést testvérére. Az egyik 18 éves fiutestvérére panaszskodik: "... de az nagyon bánt /áthuzva:ver/ engem." Ezt a testvérét nem is rajzolja le /23./. A másik tanuló /2./ mintha tehernek érezné a családi munkamegosztásból reá háruló feladatokat, hogy öccsét neki kell óvodába vinnie. Valószínűleg kevesebb figyelem fordul most felé a családban, ezért panaszskodik az anyai szeretet hiányára is. Testvérét rajzolja első helyre, saját magát édesapja mellé.

4./ A család szociális, gazdasági állapotával a tanulók több mint 50%-a foglalkozik. Megelégedettek azok, akik úgy érzik,

hogy a családi költségvetésből rájuk is megfelelő mennyiség jut és nem okoz gondot egy-egy kérésük teljesítése, illetve jó lakáskörülményeiket - új ház, külön szoba - hangsúlyozzák. Kilenc tanuló tartozik ebbe a csoportba.

/11./"... nem rég épült ház. Igényünk szerint külön szoba van a gyerekeknek és a szülőknek."

/24./" A mi családjunk jól él és jó anyagi körülmények között él. Nekem és testvéremnek mindent megadnak, amire szükségünk van."

A hiányérzetet tükröző fogalmazásokban a rossz lakáskörülményeket, a szülők alacsony keresetét írják le, vagy anyagi okok miatt nem kaphatnak meg mindent, amire, úgy érzik, szükségük lenne. /Öt tanuló/

/14./"A mi családjunkban csak egy baj van, a lakásunk nagyon kicsi, nincs udvarunk. ... Hiába dolgozik a két bátyám, ha nincs helyünk... Anyukám se keres olyan sok pénzt."

/6./"... amikor kérek tőle /apától/ valamit, szokta azt is mondani, hogy mindig csak az a pénz... ha kérek édesanyámtól pénzt, nem szívesen ad, mert azt hiszi, hogy valami bazárra költöm. Pedig én nem."

Két tanuló kényszernek érzi a szülők foglalkozásából, a családi munkamegosztásból következően rájuk háruló terheket:

/25./"... A szüleim korán kelnek, mert mennek dolgozni, és nekem is fel kell kelnem, már övelük, hogy segítsek, mert sok a háziállat és azokat meg kell etetni. Reggelit készíteni kell, mert már hét órakor nincsenek otthon. És a kishugomat el kell vinnem az óvodába...

Délutánra is van dolgom, és azt el kell végezni, mert a szüleim nagyon későn jönnek haza."

5./ Nyolc tanuló vall arról, hogy jelenlegi körülményeikhez hasonló családot szeretne magának. Közülük hatnál volt megfigyelhető az aktuális családi helyzet pozitív átélése, kettő pedig szüleiket, testvéreiket pozitívan említették.

A változtatás szándékát tükröző tíz dolgozat megegyezően rávilágít arra, hogy melyek azok a vonások, amiket jelenlegi családi életükből hiányolnak, illetve nem tartanak megfelelőnek. A következőket akarják megvalósítani: nyugodt családi élet, az apa ne járjon kocsmába, legyen meg az összhang a szülők és a testvérek között, a gyermeket jobban nevelni, részére hasznos játékokat venni, biztosítani szórakozását, önállóságát, ne kelljen ennyit dolgozni, tanyáról városba költözni.

Megnézve az egyes tanulók családdal kapcsolatos pozitív megnyilvánulásainak számát, a következő képet kapjuk:

Első csoport: egyértelműen pozitívan értékelik családi életüket, és a legtöbb pozitív véleményt, szavazatot adják a következő tanulók /a szavazatok csökkenő sorrendjében/ 19., 7., 24., 26., 10., 11., 16., 21., 29., 4., 22., 27., 13.

Második csoport: pozitív szavazatot adnak a családra, de majd saját életükben, jövőjükben nem így képzelik el a család életét, azon mindenképpen változtatni akarnak, illetve negatívumok is szerepelnek: 1., 6., 5., 15., 14., 28., 12., 8., 23.,

2., 20.

Harmadik csoport: nincs pozitív megnyilvánulásuk a családdal kapcsolatban a következő tanulóknak: 3., 17., 18., 25.

"Az ember, a tanuló társas, közösségi lény. Azok a közösségek, amelyekben élete kialakul és fejlődik, elsősorban a családi és az iskolai /gyermekotthoni, kollégiumi/ közösségek, az utóbbiak közül is elsősorban az osztályközösségek". /HARSÁNYI/

A következő lépésben azt vizsgáltam, hogy az egyes tanulók hogyan viszonyulnak osztálytársaikhoz, az osztály tanulói hogyan reagálnak erre a viszonyulásra: egyoldaluan, kölcsönösen vagy közömbösen. Milyen az osztályban az adott időpontban a közösségi kapcsolatok rendszere? Észlelhető-e valamilyen összefüggés az egyes tanulók családi viszonyulásai és az osztályközösségben elfoglalt helyük között?

A tanulóknak három különböző, a rokonszereni választást vizsgáló kérdésre kellett válaszolniuk. A kérdőív 3., 8., 9., kérdéseire. Az adatok kimutatásszerű összegzésében segítő matrix táblázatot a gyermekek családdal kapcsolatos pozitív megnyilvánulásainak sorrendjében vettem fel.

Nem kapott társaitól szavazatot egy tanuló 28. - második csoport. Egy szavazatot kapott 9., 26., 29. - első csoport, 8. - második csoport. A legtöbb szavazatot kapott tanulók: 21. - első csoport, 1., 5. - második csoport.

Az osztályban nincs kölcsönös kapcsolata a következő tanulóknak: 4., 29. - első csoport, 8., 28. - második csoport.

A legtöbb kölcsönös kapcsolata van a következő tanulóknak: 11.,

21., 27. - első csoport, 1., 2., 5. - második csoport.

A szociogram megrajzolásakor látható, hogy a kölcsönösségi kapcsolatok rendszerében az osztály két központu, széles peremű alakzatot mutat. A két élesen elkülönülő csoport /lányok, fiuk - ez lehet életkori sajátosság is/ középpontjait egy szorosán összefonódó, zárt, sűrű öttagu baráti csoport, illetve egy taghoz kapcsolódó baráti lánc alkotja.

Megfigyelhetők ezen kívül a zárt alakzatokkal össze nem kapcsolódó párok és magányosak. A két zárt alakzat között kölcsönös kapcsolat nincs.

Az így kapott eredményből levonható következtetések csak azzal a megszorítással érvényesek, hogy a szociogramban az osztályon belüli interperszonális kapcsolatok plasztikusan ábrázoltak, az adott osztály közösségi helyzetének keresztmetszetét adják ugyan, de a kapcsolatok valódi tartalmára, a motivációs alapra ezzel még nem derült fény.

/Szociogramot lásd a dolgozat végén/

További vizsgálatok szükségesek a választások indítékainak, a motivumoknak a feltárására, a tulajdonképpeni miérték megválaszolására.

Mégis, ha csak a kapott adataink birtokában megnézzük például az osztályban kölcsönösségi kapcsolattal nem rendelkező, társaitól egyetlen szavazatot nem kapó 28. tanuló anyagát, a következőket látjuk:

A rajzon nincs semmi kapcsolat a két alak között, megdöbbenő

az anya alakjának kidolgozatlansága, kéz-, arcnélkülisége. Ugyanakkor fogalmazásából az derül ki, hogy a gyermeknek egyedül anyjával van bizonyos érzelmi kapcsolata, apjától elváltan élnek, de róla, az együtt töltött időről, apjával való kapcsolatáról csak negatívumokat említ: "Mig apukámmal laktunk, minden napunk nyugtalan volt. Rendes, nyugodt családi életet nem éltünk sohasem." Nincs különösebb kapcsolata a családból már kikerült, új családot alapított két testvérével sem. Jövőbeni családi életét másképpen képzei el: "Én, ha nagy leszek, nem szeretnék ilyen életet élni. Nyugodt családi életet szeretnék. Egy családot szeretnék, azt rendesen felnevelni." Félévi tanulmányi eredményei 3-4, gyermekgondozó szeretne lenni, példaképe egyik tanára. A szabadidő eltöltésének módjainál felsorolt tíz lehetőség közül csak hármat választ, ez is mind magányos foglalkozás: olvasás, kézimunka, TV nézés. Osztálytársai közül ötre adja le szavazatát /19., 16., 1., 5., 2./, ezek valószínűleg a legnépszerűbb tanulók, de egyikük sem választja őt.

Mig az előbbi, szintén csonka családból kikerült tanulónál elszigetelődést figyelhetünk meg, ezzel ellentétes a 27. tanuló osztályon belüli helyzete. A fiuk csoportjának központi tagja, öt tanulóval van kölcsönös kapcsolata, társaitól hét szavazatot kap.

Édesapjával kettesben élő fiu, édesanyja meghalt. A rajzon az apa első helyre állítása, a két alak nagyfoku hasonlósága, azonos testtartása mutatja a fiu teljes érzelmi azonosulását apjával.

Fogalmazásából is kiderül, hogy édesapjával jól megértik egymást, erős érzelmi szálak fűzik az otthonról elkerült két testvéréhez, egyikkel igen jó a kapcsolata, a másikkal azonban még találkozni sem tud:"A nevelőszülője a nevére vette a nővéremet, vagyis örökbe fogadta. És ezért a nevelőszülője nem engedi, hogy találkozzak vele és beszéljek vele. Egyszer találkoztam vele és ezért összevesztünk a nevelőszüleivel." Apjáról, testvéreiről pozitívan nyilatkozik, adott helyzetben választja őket. Szobafestő szeretne lenni, tanulmányi eredménye 3-4 között mozog, szabadidejét a TV nézés, házimunka és a barátokkal való csavargás, program tölti ki. Példaképe nincs. Ennél a tanulónál tehát más vonatkozásban kimutatható ugyan a csonka családban nevelődés hátránya, de az erős érzelmi kötődés apjához, testvéreihez úgy látszik, biztos alapot nyújt a társaival való kapcsolatok kialakításához.

Összegzés

A kapott adatok birtokában teljes biztonsággal ugyan nem állítható, de valószínűsíthető a tanulók családon belüli interperszonális kapcsolatai és az osztályon belüli társas közösségi helyzetük közötti szoros összefüggés.

További vizsgálat szükséges: először a példának felhozott két tanulóhoz hasonlóan az osztály többi tagja helyzetének elemzéséhez, majd e kép további pontosításához a pusztán számszerű adatokon túl a családon belüli interperszonális kapcsolatok minőségének vizsgálata /a társadalmi, szociális háttér meghatározó ereje/, a tanulók osztályon belüli kölcsönösségi választásai indítékainak feltárásához.

Melléklet

Kérdőív

1.Név:

2. Mit szoktál csinálni szabadidőben? A felsorolt válaszok közül a megfelelőt húzd alá és gyakoriság szerint számozd meg!

moziba járni

kézimunkázni

sportolni

barátokkal csavarogni

TV-t nézni

szülőkkel közös programot szervezni

kirándulni

unatkozni

olvasni

házimunkában segíteni

egyéb:

3. Képzeld el, hogy társadalmi munkán vagytok az osztállyal! Munkacsapatot kell szervezned! Kit vennél be a csapat tagjai közé?

4. Mi szeretnél lenni? Miért?

5. Szüleidnek mi a véleménye a választásodról?

6. Ha 3 személyes beutalót kapnál a Balaton mellé egy üdülőbe, kit vinnél magaddal?

7. Kihez szeretnél hasonló lenni, kit szeretnél követni?
Ki a példaképed, eszményképed?

8. Ha az osztály tanulmányi, ügyességi vetélkedőn venne részt, kivel szeretnél egy csoportba kerülni?

9. Kirándulást szervezhetsz. Kit vinnél magaddal osztálytársaid, és kit tanáraid közül?
10. Ha otthon születésnapod alkalmával összejövetelet rendezhetnél, szüleid kit hívnának meg rá?

Jelölések

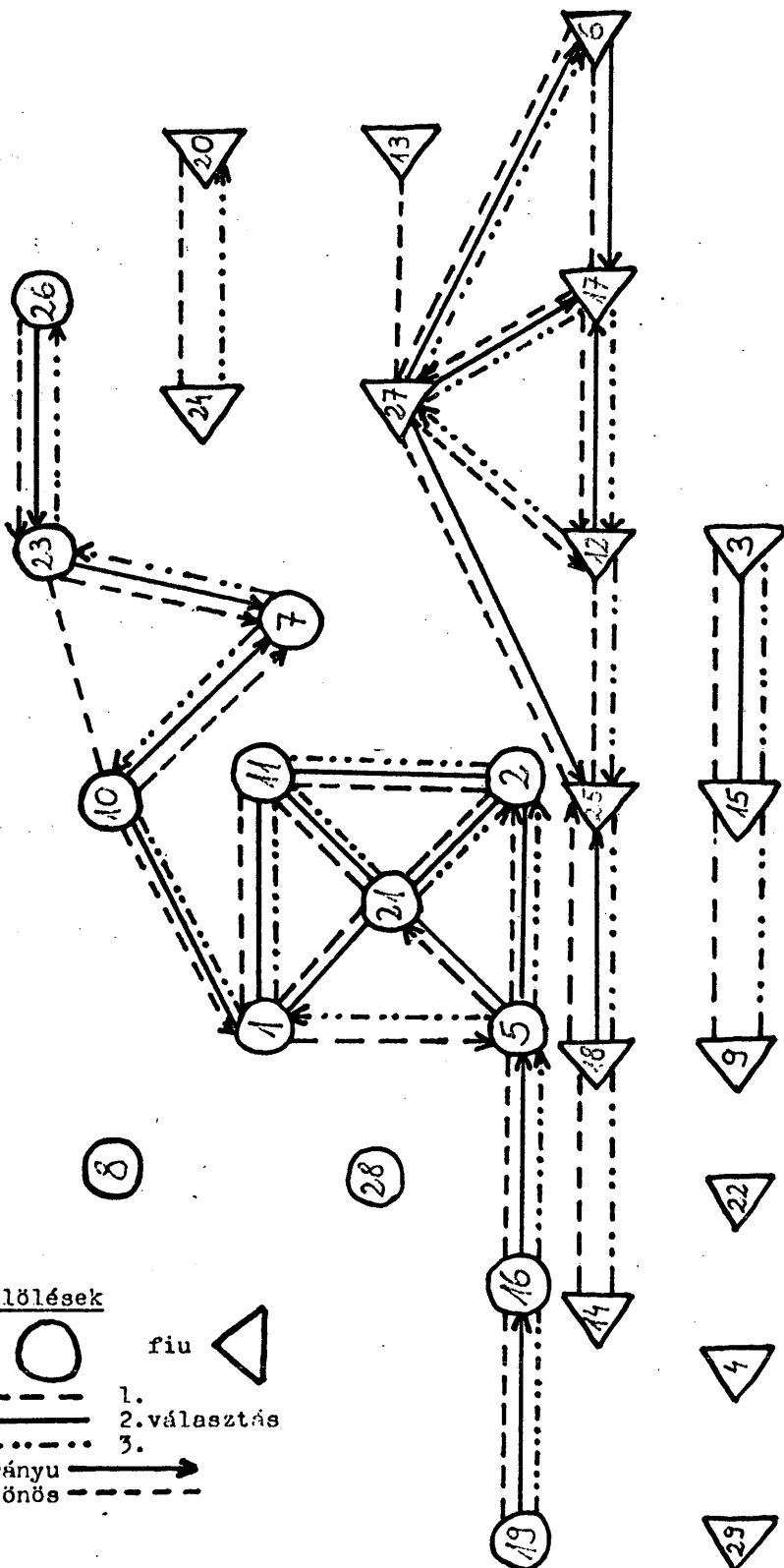
leány

fiú

- 1.
- === 2. választás
- ... 3.
- egyirányu
- kölcsönös

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Dobos László: Tanulóink közösségi magatartásának családi bázisáról /Ped.Szle.1969.7-8 sz./
2. Dr. Duró Lajos: A személyiség szociometriai vizsgálatának módszertani problémái
/Acta Universitatis Szegediensis 13./
3. Harsányi István: A tanulók személyiségdinamikájának feltárása osztályfőnöki írásbeli dolgozatok segítségével /MTA Pszich.Tanulm, 1966.IX./
4. Harsányi István: A tanulók megismerése
/Tankönyvkiadó Bp., 1971.37.o./
5. Harsányi István: Az iskolai nevelés pszichológus szemmel
/Tankönyvkiadó Bp., 1972.
6. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete
/Gondolat Kiadó 1969./
7. Lantosyné, Dr. Dabas Erzsébet: A felbomló család gyermeke
/Akad.Kiadó 1965./
8. Mérei Ferenc: Szociometriai és csop.dinamikai kutatási módszerek az ifj.szoc.-ban
/Ifj.Kiad.1970./

Török Sarolta

SZOCIOMETRIAI FELMÉRÉSEK A MEZŐHEGYESI I.SZ. ÁLTALÁNOS IS-
KOLA KÖRZETI FELSŐTAGOZATÁBAN

I.

Társadalmi méretekben is egyre égetőbb kérdés a hátrányos helyzetű iskolák problémája.

A dolgozat, mely egy két évvel ezelőtt megkezdett munka folytatása és befejezése, hasonló iskolát vizsgál. A felmérések a Mezőhegyesi I.sz. Általános Iskola körzeti felsőtagozatában készültek.

Ahhoz, hogy megpróbáljuk feltárni a sajátos helyzet okait, ismerni kell a község településstruktúrájának történelmi előzményeit. 1786-ban itt, Mezőhegyesen hozták létre azt a hatalmas ménesgazdaságot, mely Európa-szerte híressé tette a magyar méneket. 1797-ben II.József látogatása több fontos intézkedést eredményezett a gazdaság fejlődése szempontjából. Fejlesztették a közigazgatást is. A pusztákat négy nagy kerületre osztották, egyik lett a mezőhegyesi. Ezekből 84 járást alakítottak ki, innen származnak a mai község majorjainak számozásai. Ezek a települések 8-10 km-re vannak a falutól.

1870-ben megszüntették az iskolákban addig uralkodó katonai jelleget, s a századfordulóig több majorban hoztak még létre elemi népiskolát.

Az iskolák államosításával és kötelező nyolc osztályossá tételével egy ideig még léteztek a majori osztatlan, vagy rész-

ben osztott nyolc osztályos iskolák. Fokozatos körzetesítéssel szüntetik meg a majori iskolák felső tagozatát, amely osztályokat a központi iskolában kell elvégezni.

A körzetesítés most is tart, évenként újabb majorok felső tagozata szűnik meg, ugyanakkor alsó tagozatuk most is osztatlan vagy részben osztott.

Az iskola hátrányos helyzete kettős. Problémát okoz a településszerkezet, és az iskolák osztatlan vagy részben osztott jellege.

Az A/ osztály számtan, a B/ osztály orosz előkészítő tagozatos. Természetesen ide kerülnek a legjobb tanulók. /70%-uk a központi iskolában végezte el az alsó tagozatot./ A másik két osztály nem tagozatos, ők a "gyengébbek".

Külön gondot kell fordítani az egyes gyermekek sajátos körülményeiből, családi helyzetéből következő problémák megoldására, melyek egyrészt tanulmányi teljesítményükben, másrészt az iskola megközelítésének nehézségében mutatkoznak meg.

A pedagógusok elsődleges feladata az, hogy pontosan feltárják ezeket a hiányosságokat - elsősorban tanulmányi téren.

Az iskola tudatában van annak, hogy a sajátos helyzet számos tényezője miatt fokozott jelentősége van a gyermekek személyiségformálásának, későbbi egész életvitelük szempontjából a társas kapcsolatok alakulásának, a közösséggé formálódásnak.

A vizsgálat célja az volt, hogy megtudjuk, mennyiben befolyásolja az osztály közösségi szerkezetének alakulását a több iskolából jött, különböző felkészültségű tanulókból adódó összetétel.

Azért látszott célszerűnek először az V. osztályban felmérni a helyzetet, mert itt kezdődik az az igen jelentős pedagógiai munka, mely nagymértékben befolyásolja a még itt eltöltendő négy évet, s ehhez a munkához a legkülönbözőbb információkra van szükség.

A legfontosabb feladatok közé tartozik a közösség kialakítása. Számolni kell azzal, hogy a központiak, érezvén tanulmányi eredményeikben megmutatkozó fölényüket, nehezebben fogadják maguk közé majori társaikat.

Az első vizsgálat 1972. őszén készült, szociometrikus kérdőívvel, melyből fény derül a tanulók szociális helyzetére, szüleik foglalkozására, lakhelyükre, az alsó tagozatos iskola helyére, a tantárgyakhoz és a tanuláshoz való viszonyukra, társválasztásuk alakulására és pályairányultságukra.

A feldolgozás matrix táblázatok és szociogramok segítségével történt, a központi helyet a következő három kérdés foglalta el:

9. Van-e már barátod az osztályban, ki az és miért?
14. Kivel tanulnál szívesen az osztályban és miért?
15. Kit hívnál meg hozzátok vendégségbe az osztályból és miért?

Egy év múlva az osztályok összetétele megváltozott. Az átcsoportosítás döntő szempontja a tanulmányi eredmény gyengesége, illetve magas szintje volt. A problémát csupán az jelenti, hogy a már alakuló félben lévő közösségeket bontották meg.

Azok a tanulók, akik a tagozatos osztályokban nem feleltek meg a követelményeknek, átkerültek a másik két osztályba, ahol a szint jóval alacsonyabb. Ugyanígy a gyengébb osztályok kiemelkedő tanulói a jobb osztályok valamelyikébe mentek át. A szülők és tanulók beleegyezésével a pedagógusok csak így látták biztosítotttnak a további eredményes munkát.

II.

Ahhoz, hogy az újabb vizsgálatok eredményei világosak legyenek, célszerű szólni az V. osztály eredményéről.

5/A. osztály

25 főből négy tanuló majori. A szülők döntő többsége mezőgazdaságban és iparban dolgozó fizikai munkás.

Elsősorban a majori tanulók osztályon belüli helyzete érdekes, s a későbbiekben is ez kerül előtérbe. A kölcsönös kapcsolatok száma 8, ebből 2 majori tanulónak van kölcsönös baráti viszonya két központival. A másik két majori tanuló izolált helyzetű, s hozzájuk jön még két társtalan központi. 5 tanulót mellőztek, ők választottak, de viszontválasztást nem kaptak. Jellemző még néhány tanulóra az extrovertáltság, vagyis a megelőző kapcsolatok erőssége tart még az újjászervezett osztályban is.

A meglévő adatokból ki tudjuk számítani a csoportkohézió mutatóját is, melynek az egy évvel későbbi adatokkal való összehasonlításakor lesz jelentősége. A csoportkohézió a csoport tagjainak összeforrottságát jelenti, a csoport állapotának általános jellemzője, a csoportot összetartó specifikus erő. A kapott érték önmagában természetesen nem kifejező, csak kiegészítő

adatként használható, hiszen mint egy állapot jellemzőjének, számtalan változója, dimenziója lehet. Ennek az osztálynak a csoportkohéziója: 0,96.

6/A. osztály

Létszám: 26 fő - 20 központi és 6 majori tanuló.

Változások történtek létszámban és összetételben egyaránt. Így az eredeti célkitűzést -- azt, hogy az osztály szociális strukturájában egy év alatt történt változás pontosan regisztrálható legyen -- nem sikerült megvalósítani. Talán azért mégsem felesleges elemezni a megváltozott helyzetet, még akkor sem, ha ez negatívumként fogható fel.

A három új tanuló megtalálta helyét az osztályban, a figyelemre méltó az is, hogy megszűnt az izoláltság mint jelenség. Mindenki próbál valamilyen módon kapcsolódni a többiekhez, legtöbbször egy pároshoz harmadikként. A szociogram ábrája ismét láncszerű kapcsolódást mutat, tehát nincs igazán népszerű tanuló az osztályban, pedig ez ebben a korban gyakori jelenség. A csoportkohézió kiszámításakor gyengébb eredményt kapunk: 0,61. A romlás annak is köszönhető, hogy míg V. osztályban a választás maximuma 3 volt, most csupán egy. Megalapozottabb lenne ez a választás?

A motívumok alakulásában feltétlen fejlődés mutatható ki, s ez kritikai érzékük magasabb szintjét mutatja.

5/B. osztály

Létszám: 25 fő - ebből 7 tanuló a majori.

A szülők foglalkozási megosztása: az apák 70%-a a mezőgazdaságban és iparban dolgozó fizikai munkás, az anyák 40%-a háztartásbeli, 40%-a iparban vagy szolgáltatásban dolgozik.

Az osztály előkészítő orosz tagozatos.

Társas kapcsolatok: nincs izolált helyzetű tanuló, s ez már kedvezőbb. Mindössze 6 kölcsönös kapcsolat van, s ebben az osztályban is gyakori, hogy a központiak nem a majoriakat választják, akik viszont épp ezért olyanokat jelölnek meg, akik népszerűek, több barátjuk van, s ők is szeretnének közéjük tartozni. A fiuk-lányok külön csoportot alkotnak, de a fiuk egymáshoz való viszonyulása sokkal szorosabb kapcsolatot mutat. Mind a 7 majori tanuló mellőzött, ők csak választottak, viszontválasztást nem kaptak.

Csoportkohézió: 0,55.

6/B. osztály

A létszám változatlan, csupán az összetétel nem azonos. Ketten - majoriak - a gyengébb osztályokból jöttek át. Így az arány 17:8 a központiak javára.

A megváltozott összetétel a szülők foglalkozás-szerinti megoszlását lényegesen nem befolyásolja.

Az osztály társas szerkezetében pozitív változás figyelhető meg. Továbbra sincs izolált helyzetű tanuló, mellőzött a tavalyi tizzel szemben 7 személy, az egyik az ujonnan jött majori tanuló.

A lányok és fiuk most is külön csoportot alkotnak, de a fiuk összetartása most is szorosabb, mint a lányoké, bár nem azonos erősségű a tavalyi csillagszerű szerkezettel. Nincs népszerű

egyen, az ötödikben még oly népszerű /21./ tanuló most csak 2 szavazatot kapott, s helyébe a tavalyi kölcsönös kapcsolatban lévő párja lépett, de csak három szavazattal.

A csoportkohézió értéke: 0,65, javulást mutat, annak ellenére, hogy lazultak a szerkezetek. A számokban megmutatkozó emelkedés a több kölcsönös választásnak és a kevesebb mellőzött személynek köszönhető.

5/C. osztály

Létszám: 25 fő, ebből 11 a majori.

A szülők foglalkozási megoszlása: az apák 85%-a mezőgazdaságban és iparbandolgozó fizikai munkás. Az anyák 50%-a háztartásbeli, 20%-a iparban dolgozik.

A bevezetésben említett szelektálás szerint ebbe az osztályba kerültek azok a tanulók, akik nem ütötték meg azt a szintet, hogy valamelyik tagozatos osztályban tanuljanak. Majdnem a fél osztály majori.

Barátválasztásukra fokozottabban jellemző az, hogy a majoriak még mennyire nem tudtak beilleszkedni központi társaik közé.

Kevesen találtak baráttra. Három izolált helyzetű tanuló van, mind a három majori. A mellőzöttek száma öt, közülük egy a majori. Hat kölcsönös választás található, főleg a lányokra jellemző a párokra szakadt, láncszerű kapcsolat.

A csoportkohézió mutatója: 0,43.

6/C. osztály

Létszám: 22 fő - hat tanuló elment, helyette négy jött. A felmérésen ketten hiányoztak, így 20 tanuló által kitöltött kér-

dőlv volt feldolgozható. A jobb osztályból is kerültek át. A husz tanulóból tizenöt a majori.

A szülők foglalkozás-szerinti megoszlása néhány %-kal emelkedett a mezőgazdasági és ipari fizikai munkás kategóriájában.

A társas kapcsolatokat vizsgálva azonnal szembetűnik a változás. Izolált helyzetű tanuló öt van - közülük három a majori -, tavaly csak egy volt. Mellőzött hat tanuló a tavalyi öttel szemben, köztük csak egy új tanuló van. Legjobban a kölcsönös kapcsolatok száma csökkent. Ötödikben hat barát-pár volt, most csak öt, s mindössze egy azonos az egy évvel ezelőttivel. A szociogram képe is teljesen más jellegű strukturát mutat.

Most nincsenek párok, a fiúk csoportja is szétesett három alcsoportra. A lányok egyetlen kölcsönös kapcsolat nélkül alkotnak csoportot. Mi lehet az oka a változásnak? Ha megfigyeljük, kiket tettek át másik osztályba és kik maradtak ki, máris választunk a kérdésre. Szinte kivétel nélkül jó közösségi emberek távoztak a még egyébként is alakításra szoruló közösségből. Így felbomlott a kapcsolat azok között, akik most társalanokká, mellőzöttekké váltak, azért, hogy most tanulmányi eredményükhöz méltó osztályba kerüljenek. A tanulmányi eredmény ilyen módon előtérbe állítása károsan befolyásol egy másik, legalább ilyen fontos tényezőt, a közösséggé formálódást.

A csoportkohézió 0,43-ról 0,15-re csökkent. Közvetlen oka a kevés számú választásban és kölcsönös kapcsolatban kereshető. Egyik osztály sem mutatott ilyen nagyarányú romlást, igaz, itt volt a legerősebb a fluktuáció.

5/D. osztály

Létszám: 22 fő, ebből 11 majori.

A szülők foglalkozás szerinti megoszlása: az apák 90%-a a mezőgazdaságban és az iparban dolgozó fizikai munkás. Az anyák 50%-a háztartásbeli, 20%-a az iparban dolgozik fizikai munkásként.

A társas kapcsolatok vonatkozásában még sok tennivalója lenne az osztályfőnöknek, de a többi pedagógusnak is.

Ebben az osztályban van a legtöbb izolált - 5 tanuló, ebből 2 a majori. Szintén öten mellőzöttek, közülük négyen majoriak. Csupán négy kölcsönös választás van, kettő vegyes - központi-majori - s ez már pozitívum. Többen tekinthetők viszont extrovertáltak, főleg a majoriak, akiknek olyanok a barátaik, akikkel az általános iskola alsó tagozatában együtt jártak. Kevesen indokolták választásukat - ez ítéletalkotásbeli hiányosság. Csoportkohéziójuk: 0,24. Ez az alacsony szám a kevésszámu választásból adódik.

6/D. osztály

Létszám: 24 fő - 2 elment, 4 tanuló jött - ők mindannyian központiak.

A szülők foglalkozási összetételét a változás nem befolyásolta. Az osztály társas kapcsolata pozitív irányba fejlődött. Az ötödikes eredményeknél elmondtuk, hogy még sok tennivalója van az osztályfőnöknek, hogy az osztály közösséggé váljon. Nézzük az eredményt: nincs izolált helyzetű tanuló, holott ötödikben öt volt.

Igaz viszont, hogy a mellőzöttek száma megnőtt, de már maga az a szándék, hogy a többiekhez kíván tartozni, feltétlen előrelépést jelent. S ami még nagyon fontos: az újonnan jött tanulókat szívesen fogadták maguk közé, sőt, a hat kölcsönös vá-

lasztásban az egyik új tanuló is benne van. Egy év alatt nagy eredmény ez, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az egyik tavaly még izolált tanuló most egy barátpáros tagja. Ebben az osztályban sincs kimondottan népszerű tanuló, az átlagos szavazatok száma kettő. Viszont annak ellenére, hogy változott az osztály összetétele, sikerült annyira közelhozni egymáshoz a tanulókat, hogy legalább annak igénye felmerült, hogy ők is szeretnének valakihez tartozni az osztályban. Ha megnézzük a majoriak helyzetét, a mellőzöttek szinte mind közülük kerülnek ki. Van olyan is, aki névszerint senkit nem nevez meg, mindenkit szeret az osztályban – erősen szociomócionális beállítottságu, s ő két szavazatot is kap. Az osztály szociogramja láncszerű szerkezetű. Csoportkohéziójuk 0,24-ről 0,49-re emelkedett.

III.

A felmérés az V. osztályban 1972. decemberében készült. Ekkor az osztályok három hónapja voltak együtt, amely idő többé-kevésbé elegendő volt ahhoz, hogy a közösséggé alakítás feltételeit létrehozzák azokban az osztályokban, ahol legtöbbjük azonos alsó tagozatba járt. A problémát elsősorban a majori tanulók beillesztése jelentette. Hiszen ha szociális helyzetüket nézzük, sokan nagyszámu családból jöttek, a szülők fizikai dolgozók, a munkájuk nehézsége miatt már alsó tagozatban sem tudtak segíteni abban, hogy pótolják az iskola osztatlan vagy részben osztott jellegéből következő tárgyi hiányosságokat. Az ötödik osztályban kettős hátránnyal kell megküzdeniük. A

tanulmányi eredményükben mutatkozó hiányosságokkal - ez a komolyabb -, és a település-strukturából következő problémával. Végül is ez utóbbi következménye a teljesítményben jelentkező hiányoknak. Ezekkel a hátrányokkal kezdik a felső tagozatot, mindjárt egy olyan osztályban, amely meghatározza - egy-két kivételtől eltekintve - előrehaladásuk lehetőségét. Amennyiben hozott tanulmányi eredményük elegendő ahhoz, hogy a jobb osztályok valamelyikébe kerüljenek, ahol lehetőségük van többet produkálni, úgy a sok jó tanuló ösztönző ereje is segít. Ha képességeiket az új környezet hatására felszínre tudják hozni, szorgalmukkal és tanári segítőkészséggel legyőzhetik hátrányaikat és felzárkózhatnak a megkövetelt szinthez. Nehezebb helyzetben vannak azok, akik alsó tagozatos gyengébb átlaguk miatt ötödikben is gyengébb osztályba kerülnek, hiszen nem biztos, hogy a gyengébb eredmény valóban gyengébb képességeket takar, s az esetleges képességek sem kerülnek minden esetben a felszínre.

A tanulmányi eredmények előnyben részesítése mellett a másik lényeges tényező a közösség kialakítása osztályon belül.

Különösen fontos része ez az oktató-nevelő munkának, hiszen a közösség hajtóereje segíti a pedagógiai munka hatékonyságát.

A második felmérés egy évvel később, az akkor már hatodikos osztályokban készült. A cél annak a változásnak a lemerése volt, hogy milyen eredménnyel járt az ötödikben elkezdett pedagógiai munka. A kérdőíveken kívül nagy segítséget nyújtottak az osztályfőnökökkel folytatott beszélgetések.

Mivel két osztály előkészítő tagozatos, a döntő szempont az volt, hogy a két kiemelt osztályban valóban azok folytassák tanulmányaikat, akiknek képességeik, felkészültségük és nem utolsósorban szorgalmuk lehetővé teszi a magasabb szintű

képzés hatékonyságát. Ezért kerülhetett arra sor, hogy azok a tanulók, akik nem bírták ezt a szintet, képességüknek megfelelő osztályban tanuljanak. Ezt maguk a tanulók is belátták, számukra különösebb problémát nem jelentett. Talán a tanulmányi eredmény mellett figyelembe kellene venni azt is, hogy ezzel nem hátráltatják-e az osztályközösség fejlődését. A hátrányos helyzet valóban problémát jelent, nemcsak a tanulásban, hanem a szociális kapcsolatteremtésben, a tanulóknak az osztályban elfoglalt helyzetében, magatartásában, viselkedésében.

A hatodik osztályban történt változások ellenére sem látszik célszerűtlennek megnézni a tanulók osztályban elfoglalt helyét, viszonyukat társaikhoz, és az új tanulókhöz. Azt kell tehát megfigyelni, hogy az ötödikben még társtalan, mellőzött tanulók érzik-e már a közösséget, próbálnak-e ők közelebb kerülni a többiekhez, vagy bevonják-e őket a többiek.

Az eredmény sajnos nem a legjobb, bár vannak osztályok, ahol fejlődés jelentkezett. Van, ahol megszűnt az izoláltság, helyette viszont több a mellőzött. Lehet ezt fokozatnak is tekinteni. Ötödikben még nem választottak, de egy év múlva megérkezik bennük a közösséghez tartozás vágya. A további fokozat az lenne, hogy őket is elfogadják barátoknak.

A két év alatt történtek bebizonyították, hogy élő probléma a hátrányos helyzet és nagyon sok erőfeszítést kell tenni azért, hogy a tanulók ezt ne érezzék meg.

A társválasztások alakulását nézve úgy tűnik, hogy létezik ez az érzés. Különösen erősödik, ha a tanulmányi teljesít-

ményt vizsgáljuk, hiszen a tagozatos osztályban csak azok tanulhatnak, akik kiváló teljesítményt nyújtanak. Tudjuk, hogy ezt a teljesítményt számos tényező befolyásolja, s ezek közül csak egyik a személyes adottság, képesség, de nem egyedüli meghatározó. Nagy szerepet játszik a környezet, a gyermekeket érő ingerek milyensége, szülők ösztönzése, stb.

A vizsgálat egy iskola életében a jelenlegi helyzet felmérését és nem annyira a probléma megoldását célozta.

Összegezve a tapasztalatokat, lényeges megjegyezni, hogy elsőrendű feladat az - s természetes is -, hogy az oktatás korszerűsítésére nyújtsunk segítséget a tanulásban, de legalább ilyen fontos a személyiség formálásában, nevelésében kifejtett munka. Ehhez elsőrendű feladat éppen a tanulók, főleg tanyai tanulók, egyoldalu, szegényes kapcsolatrendszerének bővítése, a körzeti iskolák sajátos helyzetében a közösség formálása.

A vizsgálatból is kitűnik, hogy nehéz helyzetben vannak a körzeti iskolák oktatási feladataik megoldásában is.

Talán még több központi segítséget igényelnek, de az eddigiek-nél is fokozottabb gondot kell fordítani a közösségi nevelésre. A közösség a legnagyobb nevelőerő, amelyben az egyes személyiség formálódik, és ennek a "tőkebefektetésnek" a "kamatai", mint a nevelőmunka eredményei szükségszerűen megmutatkoznak a tanulmányi teljesítmény növekedésében, a hátrányok felszámolásában.

I R O D A L O M

- CSŐREGH Éva : A nevelésszociológia műhelyében.
A Pedagógia Időszerű Kérdései Hazánkban.
Tankönyvkiadó, Bp. 1971.
- HUNYADI - PATAKI : Csoportkohézió. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.
- KOLOMINSZKIJ-ROZOV: A tanulók közti kapcsolatok vizsgálata szociometrikus módszerrel.
Pedagógiai Szemle, 1964/4
- Dr. KOZMA Tamásné-
- Dr. KOZMA Tamás : A személyes dokumentumok felhasználása a hátrányos helyzet felderítésében.
Pedagógiai Szemle, 1969/9
- PETRUSEK, Miroslav: Szociometria.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972.
- VÁRKONYI József : Mezőhegyes fejlődéstörténete.
Értekezés. 1937. Kézirat.
- Tanulmányok a mai faluról. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1964.

Az 1974-es kari Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok
jegyzéke

Kiemelt kari díj:

BELLUS Ibolya: Q. Atta tagátáinak maradványaiból

BERTHA Árpád: A Finnországi Töredékek első két lapjának grafikai, orfográfiai, fonetikai és morfológiai vizsgálata

I. díj:

ABONYI Lajos: Elek község története a 18-19. században

ÁGOSTON Magdolna: Mátyás orosz kapcsolatai

BALOGH Judit: A 15. századi magyar történelem olasz forrásai

CSEERNUS Sándor: Zsigmond nyugati kapcsolatai

DÉR Terézia: Élőlények dologi szerepkörben Horatiusnál

BUKOVITZ Zsuzsa: József Attila: "Költőnk és kora" /verselemzés/

MÁTE Györgyi: Jean Bodin ismerete Magyarországon a későreneszánsz évtizedeiben

SZIGETI Lajos: A gyermekmotívum József Attila költészetében

TÉGLÁSY Imre: Szenci Molnár Albert és a XVII. század eleji filológia általános képe

NÉMETHI Anikó: Telekiné nyelve és stílusa levelei alapján

BÉRESI Csilla: Pinter: "A gondnok", Beckett: "Godot-ra várva" és a "Végjáték" c. drámák összehasonlító elemzése

SZŐNYI György Endre: Shakespeare "Troilus és Cressida"-ja, mint a reneszánsz válságának kifejezője

KOHLER Katalin: Ez a ház bontásra vár /Tennessee Williams hőseinek pszichológiája/

BAGI Ibolya: L. Tieck: Der Runenberg

SZENDI Zoltán: Idő- és térstrukturák Max Frisch Homo Faber c. regényében

BERTHA Árpád: 16-18. századi népnévség vizsgálata a történelmi frazeológia szempontjából

HORVÁTH Gábor: A redukált magánhangzók vizsgálata egy 12. századbeli himnologion nyelvben

MARTSA Sándor: A 11-12. századi Novgorodi és Kijevi Szofia feliratainak összehasonlító elemzése

KERESZTES Sarolta: Az igéből származtatott -nyije és -ka végű főnevek

LŐRINCZ Julianna: A többjelentésű igék morfológiai vizsgálata sz orosz nyelvben

DELI Ildikó: Az angol és a magyar általánosan képző iskola összehasonlításáról

TÖRÖK Sarolta: Szociometriai felmérések a mezőhegyesi I. sz. Általános Iskola körzeti felsőtagozatában

DEÁK Zsuzsa: A tanulók családon belüli interperszonális kapcsolatai és az osztályközösségben elfoglalt helyük vizsgálata

DUGÁNTSI Mária: A mordvin regényirodalom fejlődése. Abramov és Najman

II. díj:

BALOGH--BÁRDAI--FISCHER--FRISKA--HÁJBÓK: Egy "harmadik utas kísérlet" a peronizmus első korszakából /1943-55/

BÖGRE Ágnes: Franciaország gazdasági fejlődésének fő vonásai a 19. században

CSAJÁGHY Réka: Céhek és posztómanufaktúrák a 18-19. században

MAJOROS István: Franciaország és a keleti kérdés a 19. században

NAGY GYÖRGY László: Vizuális szemléltetés és térképhasználat a középiskolai történelemtanításban

GALÁNTAI Erzsébet: Catullus magyarországi utóélete

MATUZ Edit: A pusztaszeri monostor és a franciaországi kapcsolatok

BAKONYI Géza: Az 1911-12-es Szinbád-novellák fő motivumai

DÉVÉNYI Márta: Arany László: "Délibábok hőse" /elemzés/

KÁNTOR Teréz: Kosztolányi Dezső szóképeinek elemzése Aranyrákány c. regényében

CSONTOS Márta: A groteszk jelentésváltozatai a XX. századi angol drámában

IBY Klára: Heiduczek: "Abschied von den Angeln" c. regényének kritikai elemzése

SZABÓ Magdolna: Az időviszonyok kifejezése az orosz és a magyar nyelvben

HERNÁDY Zsófia: A késői óbolgár főnévragozási rendszer vizsgálata a Bojánai Evangélium XI. századi glagolita szövegében

SZARVAS Mária: A strukturalizmus a diakron nyelvészetben

CZEGLÉDI Katalin: Török eredetű gyümölcsneveink

PÉK Éva: A pályaválasztás pszichológiai problémái egy adott általános iskolában

III. díj:

CSILLAG András: Adalékok Pulszky Ferenc munkásságához

KECSKÉS János: Az 1848-49-es lengyel forradalmi mozgalom magyar-
országi kapcsolatai

GARAI Ernő: Pázmány, a nevelő /Történeti áttekintés iskolaalapító
tevékenységéről/

SZAJBÉLY Mihály: Kertész Ákos irói fejlődéséről

MADARAS Zsuzsa: Személyek és a tárgyi világ kapcsolata Harold
Pinter drámáiban

SZABÓ Ágnes: Max Frisch: Tagebuch

JUHÁSZ Zoltán: A határozószók képzése és az orosz beszédnyelv

FÜLÖP Gábor: Lomonoszov nyelvtanának összehasonlítása más orosz
nyelvtannal

HORVÁTH Ferenc: Az orosz főnévragozás a 17. századi moszkvai
nyelvjárás területén

T A R T A L O M

TÉGLÁSY Imre: Szenci Molnár Albert és a XVII. század eleji filológia általános képe	2
BUKOVITZ Zsuzsa: József Attila: "Költőnk és kora" /vers- elemzés/	20
SZŐNYI György Endre: Shakespeare "Troilus és Cressidá"-ja, mint a reneszánsz válságának kifejezője	33
BÉRESI Csilla: Pinter: "A gondnok", Beckett: "Godot-ra várva" és "Végjáték" c. drámák összehasonlító elem- zése	50
KOHLER Katalin: Ez a ház bontásra vár /Tennessee Williams hőseinek pszichológiája/	68
DÉR Terézia: Élőlények dologi szerepkörben Horatiusnál ...	83
HORVÁTH Gábor: Reducirovannüje glasznije v jazüke Irmolo - gija	99
MARTSA Sándor: Szoposztavityelnüj grafiko-orfograficeszkij analiz nadpiszej Novgoródszkoy i Kievszkoj Szofii XI- XII. vekov	119
DEÁK Zsuzsa: A tanulók családon belüli interperszonális kapcsolatai és az osztályközösségben elfoglalt helyük vizsgálata	135
TÖRÖK Sarolta: Szociometriai felmérések a mezőhegyesi I. sz. Általános Iskola körzeti felsőtagozatában	156
Díjazott dolgozatok jegyzéke	170
Tartalom	173